

motrišta

ČASOPIS ZA KULTURU, ZNANOST I DRUŠTVENA PITANJA • SVIBANJ - LIPANJ 2021. • ISSN 1512-5475
Časopis Motrišta referiran je u Central and Eastern European Online Library /Frankfurt am Main/ - <https://www.ceol.com/search/journal-detail?id=185>

119

Bašić, Cortés Cobán, Gavran,
Jašarević, Juka, Kordić, Kutija,
Lovrenović, Marijanović,
Martinac, Mijović Kočan, Mišur,
Nedić, Pavlović-Grgić, Pupić,
Stjepanović, Škarica, Tolić,
Topić, Vego, Vlaho

motrišta

BR. 119, ČASOPIS ZA KULTURU, ZNANOST I DRUŠTVENA PITANJA

Utemeljitelj i nakladnik: Matica hrvatska Mostar
Sunakladnik: Zdravo društvo Mostar
Za nakladnike: Ljerka OSTOJIĆ
Glavni urednik: Josip MUSELIMOVIĆ
Odgovorna urednica: Ljerka OSTOJIĆ
Tajnica: Vanja PRUSINA
Uredništvo: Misijana BRKIĆ MILINKOVIĆ, fra Ante MARIĆ,
Dragan MARIJANOVIĆ, Šimun MUSA, Mira PEHAR
Lektura i korektura: Misijana BRKIĆ MILINKOVIĆ
Grafičko oblikovanje: SHIFT kreativna agencija, Mostar
Telefon/faks: +387 36 323 501
E-mail: motrista@tel.net.ba
Adresa: Ulica kralja Zvonimira b.b., 88000 Mostar
Žiroračuni: 338 100 220 201 2542 UniCredit Bank d.d. Mostar
161 02 000 115 000 30 kod RAIFFEISEN BANK BiH
Upłata iz inozemstva: UniCredit Bank d.d. Mostar
SWIFT UNCR BA 22
IBAN: BA 39 338 060 481 699 95 75
Cijena: 10 KM, dvobroj 20 KM, za inozemstvo dvostruko

Mišljenjem Federalnog ministarstva prosvjete, znanosti, kulture i športa br. 08-91-4/97. od 3.3.1997. glasilo Motrišta upisano je u evidenciju javnih glasila pod br. 661 i oslobođeno plaćanja poreza na promet proizvoda.

motrišta

BR. 119, ČASOPIS ZA KULTURU, ZNANOST I DRUŠTVENA PITANJA

Kazalo

rukopis

Tomislav PUPIĆ: Oblačim kaput 7

književna radionica

Tomislav PUPIĆ: Gdje si do sada? 9

Zdravko KORDIĆ: COVID: A Bog stvori Zemlju. 15

Mato NEDIĆ: Pomoćnici 19

Adnadin JAŠAREVIĆ: Starac i more 26

Ana TOLIĆ: Čarobne ceste 28

Žaklina KUTIJA: Krpa. 29

Tvrtko GAVRAN: Tko je lud 30

učilište

Franjo TOPIĆ: Nadbiskup Stadler i financije. 33

Stijepo MIJOVIĆ KOČAN: Knjiga ljubavi i mudrosti 38

Luka VLAHO: Kamo ideš, Jasmila? 47

David CORTÉS COBÁN: Ljudska i pjesnička dimenzija Tomislava Marijana Bilosnića. . . 52

Prof. dr. sc. Milan VEGO: Mostar, „grad slučaj“ – apsurdna
beznadežnost objektivne okolnosti 63

mozaik

Ivan LOVRENOVIĆ: Gradac iznad Bile 71

čitaonica

Dragan MARIJANOVIĆ: Mariću ta vrsta pripovijedanja ide – od pera 85

Mato NEDIĆ: Kanconijer po Paljetku. 87

Stanislav BAŠIĆ: Književno stvaralaštvo Radice Leko 90

Anita MARTINAC: Doprinos u rasvjetljavanju povijesne istine 94

Lidija PAVLOVIĆ-GRGIĆ: Vrijednost uspomene 96

ljetopis

Franjo Topić postao član Europske akademije znanosti i umjetnosti. 99

Darko Juka dobitnik književne nagrade "Dubravko Horvatić". 102

Ivo MIŠUR: Pet godina od smrti Radoslava Dodiga (2016. – 2021.) 103

Darko JUKA: Hommage Anđelku Zeleniki 105

Mr. sc. Matej ŠKARICA: Tragovima ramskog naslijeđa 107

Zvonimir STJEPANOVIĆ: Autorica neslužbene šokačke himne 110

OBLAČIM KAPUT

Oblačim kaput
boje naših godina,
umjesto ljubavi
glavu pokrivam šešironu,
umjesto sreće
obuvam čizme debelog đona,
umjesto sjećanja
izlazim na kamenitu stazu
posutu sjećanjima.

Lagano šetam
ne volim kad su mi teški nabra,
ne čujem zvukove
jer u ušima nosim samo tvoj glas
osvijeh me skidam s usana
znam da me čekaš,
namjerno idem polako
želim da si bez mene što duže
sladti će nam biti poljupci
čekanja i srećanja

Tomislav Anđić

Tomislav PUPIĆ

GDJE SI DO SADA?

Ogledam se
u kišnim lokvama
mostarskih ulica.
U njima vidim
nemoć i strah,
strah i nemoć,
raširenih očiju.
Noge su mi mokre.
Ne znam je li to
od one krupne
mostarske kiše,
znoja,
ili sitne, dosadne,
dugopadajuće kiše,
što natapa dušu i zemlju
ili, možda, od stare, šuplje obuće.
Kišobran nije
od velike pomoći,
jer bura nosi kišu,
i misli moje,
mokre.
A ona,
u toplini sobe,
nervozno čeka i pita se:
"Gdje se toliko zadrža, čovječe!?"

APSTRAKCIJA

Nasmijana sjenka
ide korak unatrag,
maše meni,
nepostojećemu.
Ne shvaćam tu šalu
ostajem ozbiljan,
pomalo glup
za promatrače sa strane
te i takve igre.
Uzimam izgubljeni dah
s neba
krvavog i tmurnog,
opkoljenog ljudskom zlobom,
tiho kašljucam
(da ne probudim razočarane u ovaj
svijet),
polako me uzima prošlost
i nosi smiraju ove ljepote
tako ambiciozno nazvane:
Ž i v o t.
Drhtim od straha
pravdajući to hladnoćom
obraza rumenih od mraza
(zlobnici bi rekli: od srama),
dok prstima ukočenim
po zraku pišem
dok nitko ne gleda,
parole
o ljubavi i životu.

GRUDVA

sakupljam snove rukama
pravim od njih grudvu
bacam ih prema tebi
onako, skriveno,
iznenada,
dok ne gledaš
pogađam te njima
a ti se smiješ
lagano ih otresaš sa sebe,
kao snijeg,
koji padne iza kragne,
ima nešto u tim pokretima
što me tjera da ti kažem
volim te

NAPORNI SAN

Ležim na podu,
zidovi sve su bliži.
Ne pamtim im boju
za mene su uvijek bili bijeli,
velika saksija s nekim visokim
sjajnim listovima, nestala je.
Vrata postaju prozori,
prozori postaju prizori
vode koja se s neba slijeva,
neki je zovu kišom,
raduju se što nam se u kosti uvlači
i kvasi nam obuću.
Rukama, u kojima snage više nemam
guram zidove,
ruke prolaze kroz njih
kao čavli koji postaju oči
za gledanje tuđih briga.
Kad oči otvorim
shvaćam da sam mokar
od straha i napornog sna.

LIJEKOVI

na radiju neka tiha glazba
napolju tiho, bez vjetra
pomalo oblačno, sluti na kišu
meni se spava, teške su oči
neki stihovi dolaze mi
mrzi me uzimati olovku i papir
pokušavam pamtit i ali
misli su zarobljene tobom
vrijeme je pojesti nešto
popiti proklete lijekove
ne osjećam nikakvu glad
hrani me pomisao da si tu
ovaj dan, kao i svaki
vrijeme je dosade, do noći
on mora, ali naša ljubav
nikada neće proći

ORMAR

u ormar mog sjećanja
slagao sam život
i, naravno, vladao je nered
ni ja nisam, baš uvijek
znao gdje sam što ostavio,
prva polica postala bi treća,
a treća četvrta,
pokušavala si uvesti
kakav-takav red
a ja, k'o pravi Bosanac
nisam htio red, u inat
ormar mi je postao
kao glava
sve sami nered, izgužvano
rasparene čarape, kao misli
košulje su, kao želje,
vidjele peglu zadnji put
prije rata
jedino je ljubav za tebe
bila uredna i posložena
u crtu

OTETI JA

uzimam otetog sebe
iz ruku poludjelih
anđela od papira

u daljini neka sjena
skakuće, valjda pleše
u neku trubu svira
stojim i plačem

sretan što još živim
po zraku mašem mačem

izgledam, mislim, opasno
žena s prvog balkona
kaže: ovo je žalosno

podizem lagano glavu
pored mene si
kažeš: *kuvaj kavu*

tek tada shvaćam
počinje običan dan
kao i svaki s tobom
lijep kao san

RUKE OKALJANE

okaljanim rukama
pružam ti srce
neokaljano
uzimaš ga toplom dušom
pokrivaš i čuvaš
kao putokaz
da voliš
ti meni daruješ
čistu sreću
umotanu toplinom
pogleda mekog
primam dar drhteći
jer volim

OVO SMIJEŠ SAMO TI

pod prozorom tišinu razbijaju
glasovi polupijanih teturača
kočnice neopreznih vozača samoubojica
buka probušenih ispušnih cijevi
i tiho, uporno mijaukanje malog mačeta
ustajem mokar od znoja
treba mi čaša vode, hladne
znam ljeta je, vrelo, mostarsko
govorim da mi je, ionako,
vruće od tvoje blizine i ljubavi
ti, u polusnu
čekajući pačurliju, da ti
u krilo dođu, kažeš, mrmrlajući:
kako ti ne dosadi
više od dvadeset godina
istu priču pričati
držeći čašu, ispijam vodu
i, onako za sebe, govorim tiho:
kako ti sve to vrijeme
nisi shvatila koliko te volim
san te pobijedio
ja sam ti osmijeh
na lice stavio
kao i uvijek
ljubim te u obraz, lagano,
znam da mi i u snu kažeš:
haj' spavat', ujutro ideš na posao

SREĆE PUNE RUKE

ulicom ljubavi
nitko ne ide
tu se lebdi, tlo ne dodiruje
glave su u oblacima
nije to kiša
sišla nad ulicu
svi se plaše
da im ne ukradu
ljubav iz pogleda
duše nalaze jedna drugu
bez pipanja rukama
koje su pune sreće

PRONAĐOH...

ne znam, u ovome mraku,
kakva bi svjetlost bila,
da sakupimo sve zvijezde u jednu.
Bismo li pošli k suncu,
ili bih čuo iza sebe:
"Ode i on, fala k...u!"

Za mnom ide samo vjetar,
nosi miris tuge zadnje decenije,
ljudima pogleda zamućenog zavišću
iz ruku klizi nada za lijepim.

Pronašao sam izgubljenu ljubav.
Nekome je ispala,
ah, da mu je trebala
tražio bi i našao.
Kao i ja,
propali pjesnik u pokušaju

PROŠLOST

po ramenu me dotakne prošlost
brzo se okrenem, uplašen
tajnama koje će o meni otkriti,
prošlost se samo nasmiješi
i kaže: ne boj se
ispao si bolje nego sam se nadala
još ulicama hodiš
kao onaj zadnji romantik
iz Dugmetove pjesme,
oko sebe primjećuješ krda ptica,
jata budala, i pišeš o tome,
sanjariš o sreći
pričaš neke priče
razumljive samo tebi
onako kako je došla, iznenada,
prošlost nestaje
ostavlja mi neko vrijeme
do ponovnog dolaska
vidjeti jesam li
uvijek isti, nepopravljiv

PRVIH 30

Prije trideset godina
ušla si u moj život
noseći sa sobom tri dara.
Prvi je bio rizik i briga,
u drugom si nosila sudbinu,
a treći, najveći,
bio je ljubav.
Odmah sam ti htio pomoći
pa sam uzeo onaj treći,
najveći,
nisam htio da ti ispadne
prospe se,
jer, učio sam
čuvati dragocjenosti
onako kako si ti čuvala mene,
samo za sebe
a ja sam se šepurio i ponosio
onim što imam
najviše na svijetu,
ljubavi tvoje.

SVE U TEBI I MENI

Nemoj me gnjaviti
o skupoći,
o lošim serijama,
o podprozorskim prizorima,
o pokvarenom bojleru
i neplaćenim računima,
jer sve što mi treba
imam u tebi.

Ni ja ne govorim
o nogometu,
o beskrajnim sjednicama,
krizi morala,
politici,
niti o prljavom rublju,
jer sve što ti treba
imaš u meni.

SVI, KAO, NEŠTO ČEKAMO

nestaju dani
u nesmiraj
lete bez krila
mene ne pitaju gdje želim poći
navode moje
besciljne šetnje
prema netragom nestalim noćima
pogledom usmjerenim u daljinu
drugim besciljnicima pokazuju put
dok mi, ona i ja,
utiremo prtinu ka samoći
generacijama novih umobolnika
tjeramo ih razumjeti
razotkrivenu stvarnost
prekrivenu našim promašajima
dok mi, ovako pokvareni,
prevareni i zaglupljeni
stojimo u kutku mozgovne hladovine
ne pijemo ništa, samo čekamo
vječnost ljudske gluposti
da prođe

TREPTAJ DRUGI

Iza poluotvorenih vratnica
ništa.
A sve je trebalo biti tu.
Postoji scenarij.
Ljudi i neljudi,
dobro i zlo,
zemlja i nebo,
svjetlost i mrak
bol i ljubav.
Sve je to u meni bilo.
Piše
na kraju scenarija.

TKO JE LIK

pred očima nekakve čudne mrlje
ne pomaže ni trljanje ni zatvaranje
neki čudni zvuci u ušima, zujanje
perem uši uzalud, čistim štapićima, ništa
iz usta izlaze riječi bez dozvole
tjeraju ljude lude na razmišljanje
a onda ugledam svoje lice
u lokvi poslije kiše
i pitam se: tko je ovaj lik

TRI ŽENE

stepenice me vode dolje
na njima susrećem tri žene
nadu, sreću i ljubav
nada
nije, kako kažu, zadnja
progurala se, nekako, naprijed
slabašna, kakva je sama od sebe
na klimavim je nogama
jedva ide, zadihana, uznojena,
ipak ide,
ne stoji,
dolazi
sreća
uvijek nasmijana, vedra
raširenih ruku, punih optimizma
zauzima svu širinu života
ne smetaju joj oni što se guraju
grli sve oko sebe
meni dodaje mali prst
ljubav
dolazi umotanog lica
kao da se skriva
od uzaludnih pogleda
ali, mene ne može prevariti,
znam da si to ti
ne trebam oči otvarati
prekidati san,
osjetim ti dah

ŽIVOT JE OVO

dok ti ovo škrto jutarnje sunce
tijelo i očne kapke miluje
moje srce luduje
od ljubomora što njemu ne govoriš
bježi, ne budi me
još bih spavala
kao meni
dok ti jutrom šapućem
koliko te volim
da ne čuje pauk pored lustera
(njega ću poslije ubiti majicom)
ljut što me tjeraš od sebe
a ti se bojiš svih baja na svijetu
ponovno me koriš
jer nisam spustio roletne
kuham jutarnju kavu i
namjerno pored tebe srčem iz šalice
znam nervira te to
samo želim vidjeti kako si lijepa
kad ti se čelo nabora od ljutine
smijem se, pravim šale
na račun naših godina, života
dok ti navlačiš jastuk na glavu
i kažeš:
haj, matere ti, kupuj kruh
idem, sretan što te imam
znam da ću, kad se vratim,
vidjeti te nasmijanu i lijepu
svjestan da se sve više volimo
i trebamo jedno drugo

U....

u soku zagrizle kisele jabuke
u mirisu pečenih kestena, kuhanih kuku-
ruza
u mirisu vrućeg peciva
u sjećanjima lijepim, prošlim vremenima
u sjenama mokrog šetališta
u osmjesima nepoznatih ljudi
u pjesmama uličnih svirača
u kiši koja nikako ne pada
u vrelini noći još vrelijeg dana
u molitvama tihim, neizrečenim
u riječima izgovorenim u polusnu
u igri Sunca i riječnih valova
u gugutanju podprozorskih golubova
oči su tvoje, ruke, duša, dah i potpis

COVID: A BOG STVORI ZEMLJU

Prapočela od kojih Bog stvori ovu zemlju – glas mu je drhtav,
obašao ovo zvijezde
i tračak svjetlosti, zatamni
Kinesko zatajenje, vremenski toliko dugo
da je cijeli svijet planuo
Te pravednike još osudiše kao u prastara vremena

Prostrla se svjetska bol, umjesto cvjetnoga osipanja proljeća
Pomriješe pravednici
cijeli svijet postade karantena

Njihove običaje, ne poznaje svijet –
nisu to običaji drevnih dinastija,
već okrutni (komunistički) zakoni,
koje i vjetar na granama sluša

Sumnja i nada isprepletoše kozmički mir
i uvedoše veliki nemir
Pomor

I mi se snalazimo, berući sa stabla spoznaje
C(r)ovid je dio COVID-a koji okova svijet
paranoja postade Zakon

ljuskavci s kineskoga menija,
a kod nas su pred mikrofonom priučeni novinari,
više znaju o pandemiji COVID-a nego poštovani stručnjaci...

Svaki je govor bezvrijedan ako ne otkriva Istinu...

Istina je dostupna istinskim osamljenicima,
u svojim laboratorijima –
ona je kruh gladnome u grlu
ona je čežnja, plamen ovih gorkih vremena

Ona je europska poljetna jesen koja bere svoje plodove,
ona je prosto nevidljiva, ne doticahu je naša ćutila...
A ona ih ubila...

I cvjetovi mendula prezreli otpadoše u rano proljeće –
COVID kao hrast nevidljivi ljubomorno ulazi u ćovjeka,
truje zvjezdano nebo

Kao tuga bjelosvjetska, kao užas, slike promiču
pred očima i konačno znademo da se to nama događa
slučajno; ili je s nekom neshvatljivom nakanom nastalo???
Ljudski eksperiment je eksplodirao...
ćovjek nikada ne će biti Bog
ne će se naši mili vratiti u ovaj zapušteni vrt

Koliko će ih još pozobati hladna nevidljiva neman?
gdje će završiti neprijateljske nevidljive ruke...

Mostar, 15. travnja A. D. 2020.

MOGUĆNOST NEUHVATLJIVOSTI

Trajanje smisla i besmisla u vokalima,
u suzvućju
rose i ptićjega krika,
bljeska –
kao poetika prevodi jezik ptice u rosno jutro

Misli imaju prividan titraj, zaboravljeno vrijeme,
kombinaciju boja
Povratak astralija;
forme i oblike mehanike čekića i nakovnja
Šuštanje vjetra između stjegova

Zvuk sablje, pjesma tmine zaustavljena
u gustišu krvi

Uzvišeno vrijeme – bezvremeno iz/dišē
u plimama i osjekama
Slijepi vidovnjak u pjesmi naslućuje oganj
Apeks toćka u sazviježđu Herkula

Stih izmiće u stalnom pomicanju

istine i simbola
kao oksimoron u matematici
mjeri smisao u Mallarméovu
lucidnom snu:
kap duha,
kap daha stoljeća
koja predstoje
I što mi to predočava ideal – zemlje i krvi: tla
Godinama rasprostrti stihovi,
raspršeni u otvornicima i zatvornicima
Neuhvatljiva mogućnost
Un coup de dés
jamais n'abolira le hasard (Mallarmé)

NA ZDENCU

Vrelo mistične glazbe na zdencu
krika
ispod galebova zamaha krilom
Očajanje obuzima Zemlju, uništava svemir
do najudaljenijuh dubljina,
tu živimo od lijeposti koja ostaje u sjećanju
i iza smrti –
memento moris

Planine obrubljene hrastovom šumom
i dah pustinje se proteže
odavde do smrti,
pa dođe Duh samilosni,
obuze srce, noge, ruke...
progovoriše duboki grobovi
u sjenci
sunčeva zalaska u izmaglici

Valja umrijeti u zavičaju,
krik na križu, zapreten u maglu
uzdiže se oko zaboravljenih prostranstava
Presaditi srce u posudu, u kalež,
vezati krinku uza sebe

Prvi grijeh zaboravljen
u unutarnjosti hladnokrvnoga tijela,
odsutnost konačnosti

uzburkana u čaši svete vode
Blagoslovljena Ljubav;
prosuto sjeme zla zemljom,
cvjetovi pamte; sviraju svojim gudalom
suncokreti

Oluja lebdi nad gravitacijom,
Abraham mudro šuti
Abel je spokojan u prostranstvima
Kain je iz temelja, iz Duha uznemiren
Gdje je čovjek: gleda li prolivenu krv
ili Boga Spasitelja

Mato NEDIĆ

Pomoćnici

Zašto pripovijedati o onome o čemu svi sve znaju: kazati vam da je Veliki rat započeo nakon što je Gavrilo Princip u Sarajevu ubio austrijskoga prijestolonasljednika Franju Ferdinanda i njegovu suprugu, ili govoriti vam da su Posavci mobilizirani i uključeni u Treću bosanskohercegovačku regimentu, koja je imala sjedište u Tuzli, pa su išli ratovati kojegdje, a zašto, to ni sami nisu znali? Nije mi namjera ispričati vam povijest ratovanja, nego povijest života. Zato ću pripovijedati o Andriji iz Matića koji je, istina, bio pripadnikom Treće regimente i ratovao je u Velikome ratu pa njegova priča s ratom ima veze; njime je, na neki način, uzrokovana i obilježena, neobična je, nesvakidašnja.

Kada je rat počeo, Andrija je bio prešao tridesetu te je već bio, što bi se u selu reklo, *svoj čovjek*. Oženio se poodavno i troje je djece stekao sa svojom Pranjkom. S braćom se nakon očeve smrti nekako izdijelio (da je bilo lako, nije), okući se i taman je mislio da će lijepo živjeti, kada se Posavinom pronio glas da je nesreća opet zakucala na bosanska vrata i da će nemir zauzeti mjesto mira. Otkako je Austrija poslala svoju vojsku u Bosnu, mnogo je vode proteklo i Savom i Neretvom i mnoge su se prilike izmijenile u odnosu na doba turske vladavine. S udaljavanjem od *turskoga vakt*a, s protjecanjem vremena, mijenjali su se i ljudi i običaji. Sve je više bilo pismenih ljudi pa je i trgovina bolje napredovala, a s njom i svekoliki život. Kako su i seljaci postajali bogatiji, i oni su nastojali unaprijediti svoje životne uvjete, gradili su nove kuće od čvršćega materijala, s prostranijim i prozračnijim sobama, kako bi udobnije i zdravije živjeli, bolje su se odijevali i hranili, a sve se to opažalo na njihovim licima i stasu. Sada, nakon godina blagostanja, pred bosanskim se stanovnicima opet uzdigla neman straha i nesreće. Oni, ili bar većina njih, nisu znali promišljati o ratu šire, u početku nisu shvaćali da će se rat toliko razbuktati da će zahvatiti još mnoge zemlje i narode. Andrija, a i svi oko njega, na nadolazeći su rat gledali kao na nešto što će progutati njih same i sve ono za što su se oni cijeloga života borili: sav će njihov rad biti uništen, sva postignuća bit će obezvrjeđena, a oni će postati dijelom ratnoga stroja i izgubit će životni smisao.

Tako su ljudi promišljali u početku, kada ih je bila obuzela zdvojnost; poslije su razmišljali drugačije. Kada se već moraju boriti za Austriju i svijetloga cara, da njemu bude dobro i da njegova carevina napreduje, borit će se i za sebe i svoje obitelji tako što neće srljati u bitke, nego će se truditi preživjeti, vratiti se kućama neozlijeđeni i nastaviti živjeti kakve god ih okolnosti zadese.

Andrija i Pranjka već su proživjeli desetak godina u braku. Nije to puno ako se ima u vidu da je pred njima čitav život; nije, međutim, ni malo da čovjek čovjeka upozna. Kada se mladić i djevojka zagledaju i zavole, oni u prvi mah ne uočavaju mane onoga drugoga, a ako ih i uočavaju, ne žele ih uzeti srcu jer u njima postoji čežnja za onim drugim, a ta je čežnja jača i od mana i od mnogočega drugoga. Kada pak dvoje odluče biti jedno pa stupe u bračnu zajednicu, kada započnu zajednički život, onda svakodnevica, uz lijepe trenutke, pred njih iznosi i životne poteškoće, i neslaganja, mane isplivaju na površinu, a brak bude stavljen na kušnju. Kada ne bi bilo bračnoga veza zapečaćenoga crkvenim sakramentom, i još više – kada ne bi bilo djece, možda bi supružnici pokleknuli i pred manjim nasrtajima životnih nedaća. No Crkva propovijeda nerazdruživost, a stvarni život zahtijeva strpljenje i praštanje. Stoga mnogi brakovi opstaju usprkos kušnjama.

Andrija i Pranjka su se upoznali pred crkvom na toliškoj Raščici. Podno tornjeva posavske katedrale, kako ju je njezin graditelj fra Martin običavao nazivati, služena je mlada misa na kojoj se okupilo puno vjernika iz toliške, ali i iz okolnih župa koje su se proteklih desetljeća odvojile od župe Tolisa. Po završetku misnoga slavlja pred crkvom je zaigralo kolo u koje su se uhvatile djevojke i momci, udane žene i muškarci pa i poneki fratar. Andrija nije igrao, ali je volio gledati igrače, igračice pogotovu. U kolu je tako ugledao Pranjku, stasitu i rumenu, zažarenih obraza, što od vrućine, što od radosti koja obuzme mlado biće kada se, u društvu jednakih sebi, prepusti glazbi, pjesmi i plesu. Premda u onome kolu pred crkvom nije bilo mjesta obijesti i nepriličnim šalama, mladima se ipak krv uspaljivala od same igre, a oči promatrača bludjele su, požudno uživajući u skladnosti tijela, u ljepoti nošnje, u pokretima.

Kada je Andrija u kolu ugledao Pranjku, znao je da ju ne smije ispustiti iz vida pa kada se kolo raspusti ili ako ona iz njega ranije istupi, prići će joj i upoznat će se. (U seljačkome načinu ophođenja jednostavnim se izrazima znalo iskazati više nego što je u samim riječima bilo zabilježeno, a seljaci su imali toliko prikladnih izraza za sve prilike da se Andrija nije trebao ustručavati, točno je znao što će reći i kako će se pred onom nepoznatom djevojkom ponijeti.)

Andrijine su riječi naišle na plodno tlo kod Pranjke. Doznao je da je ona iz Donje Mahale, velikoga sela koje se pružilo između Orašja i Tolise, da je iz ugledne kuće u kojoj ima puno djece i još više poštenja. Nisu ni tri mjeseca prošla od toga njihovog susreta, a Pranjka i Andrija ponovno su bili pred crkvom na Raščici. Ovoga su ih puta pratili kićeni svatovi.

Ne bi se za Pranjku moglo reći da je bila lijena; prije bi se moglo reći da je bila spora. Ustajala je ona na vrijeme, laćala se posla u želji da sve dovede u red, da joj ni Andrija ni drugi ukućani, dok su još s njima živjeli u zajednici, ne bi mogli reći da nije žena na svojem mjestu, da je loša domaćica. Čistila je kuću, prala, kuhala, išla u polje i brinula oko stoke, sve je ona radila, ali nekako njezin je rad donosio malen učinak, dugo je trebalo čekati da bi ona nešto dovršila i da bi se vidjelo što je uradila. Uzrokom je bilo pomanjkanje smisla za raspored raspoloživoga vremena, a možda je njezina neučinkovitost proistjecala i iz činjenice da je Pranjka mnoge poslove započinjala, sve u želji da stigne više, možda i u želji da se sviđi, svjesna da ne radi onako kako se od nje očekuje, no nijedan posao ona nije dovršavala. Prelazila je s posla na posao, poslije se vraćala onome nedovršenom kako bi njega privela kraju, a uvijek je ostao i poneki zaboravljeni

koji bi valjda zauvijek ostao neurađenim da ga Andrija, preko svih svojih poslova, nije uzeo pod svoje i doveo ga do kraja.

U početku njihova braka Andrija je ovu Pranjkinu osobinu pripisivao nesnalaženju u kući u kojoj do tada nije živjela i među ljudima koje ranije nije poznavala. Poslije je uvidio da je ta svojevrsna rastresenost dijelom njezine osobnosti i da se tu, koliko god ju je opominjao, ništa ne da popraviti i promijeniti. Kasnije su došla djeca – dva dječaka i djevojčica – pa je i posla i brige bilo više, ali je više bilo i zadovoljstva i sreće.

Da rat nije izbio te 1914. godine, Pranjka i Andrija bi vjerojatno proživjeli miran i lijep život i ne bi njihova priča došla u usta selu da ju ono premeće i prepričava kao neko čudo. Seljaci su i inače skloni pričati nadugo i naširoko, a ako nemaju o čemu, oni će smisliti priču pa će ju prenositi kao istinitu od usta do usta, od uha do uha. Takva će se priča kasnije ustaliti u narodnome pamćenju pa nitko neće znati odakle je potekla: iz života ili iz nečije mašte. Je li i u Pranjkinoj i Andrijinoj priči bilo baš sve onako kako selo priča ne zna se, a možda to nije ni važno. Važnije je da se priča zakotrljala selom pa je prenesena i u susjedna sela, ljudima je bila zanimljiva pa živi. (Kada bi ljudi više brinuli svoje, a manje tuđe brige, možda ova priča ne bi bila tako dugo i tako uporno prepričavana pa za nju danas ne bismo znali. Bila bi ona ušuškana tamo gdje je i nastala, u Matićima, tri dana bi ju ljudi kazivali pa bi i zašutjeli i život bi tekao dalje. Zapravo, Andriji i Pranjki se nije dogodilo ništa što se živim ljudima ne bi moglo dogoditi, stoga pomalo čudi ljudska radoznalost koja se obavila oko njih i koja je s tolikom upornošću ispredala priču o njima.)

Kada se dogodi ovakvo nešto, onda zlobnici kažu: „I treba mu!“ To govore zavidnici koji su zlim okom gledali na nečiji uspjeh. Drugi pak tvrde da je sve to udesila sudbina i da se „ispod svojega križa ne može“. I jedni i drugi naslađuju se tuđom mukom, a pritom ju ne nastoje razumjeti.

Da rat nije izbio i da Andrija nije morao otići u vojnike, Pranjka bi život proživjela kao poštena i vjerna žena. Kada je rat već izbio i kada se dogodilo što se dogodilo, u sebi se ona pravdala da je sve moralo biti onako kako je bilo i da se svatko za preživljavanje morao boriti kako je mogao i znao.

Kada je proglašena mobilizacija pa su muškarci određenih godišta pristupili vojsci, njihove su se žene našle na vjetrometini. Bile su to uglavnom mlade žene, majke male djece, nedorasle za zemljoradničke poslove, nezaštićene i prepuštene sebi da u svojoj samoći preuzmu i onaj dio poslova za koje se ranije brinuo muž. U položaju u kojemu su se iznenada našle, uviđale su, nisu poteškoće stvarali samo krupniji i važniji poslovi, nego prije svega oni sitniji, neprimjetni, koji su se, dok je muž bio u kući, rješavali gotovo sami od sebe, a sada su zahtijevali potragu za pomoćnicima. Primjerice, trava je pred kućom toliko porasla da bi ju trebalo pokositi. U kućanstvu se nalazi dobra kosa, a žena bi već nekako, makar ranije i nije kosila, znala zamahnuti kosom i pokositi korov, no kosa je tupa, treba ju otkovati i naoštriti, a nema tko. Kada se žena nađe pred takvim i sličnim problemima, ona će se obratiti braći, ako ih ima i ako nisu otišli u vojnike, ili će za pomoć zamoliti djevere, ako su još voljni pomoći, možda i susjede, ako su ljubazni.

One žene koje su živjele u zajedničkome kućanstvu sa svekrom i svekrvom, prolazile su bolje: bile su zaštićene od ovakvih briga, nerijetko i od pohotnih očiju sumještana

koji nisu otišli u rat. Ipak, i one su morale raditi više, zapeti jače kako bi, koliko mogu, nadomjestile snagu svojega muža u zajedničkim poslovima, kako bi izbjegle prigovori- ma starijih jetrva da njihovi muževi hrane i njih, bijele udovice, i njihovu djecu.

Bilo je i onih žena koje su se kućnoj stezi željele izmaći. Konačno, one bi sada mogle biti kućne gospodarice da tu nema svekra i svekrve, djevera i jetrve, a možda još i po nekoliko neudanih zaova. Takve su žene tražile načine kako zaobići kućna, a nerijetko i čudoredna pravila, pa su se noću iskradale i sastajale s onima koje nije zahvatio val mobilizacije. I one su smatrale da im trebaju pomoćnici, ali ne pri vođenju kuće i obradi zemlje.

Pranjka je pak živjela u izdvojenom kućanstvu budući da se Andrija odijelio od majke i braće te je morala, onako spora i neuputna, voditi brigu o svemu. *Ženska glava nije stvorena za sve*, kazivali su stari ljudi, te je i Pranjka osjećala, ako ne želi propasti, da joj je nužno potrebna muška ruka.

U selu je bilo onih koji iz raznih razloga i s različitim opravdanjima nisu mobilizirani. Na stranu bolesnici i oni s tjelesnim nedostacima! Bilo je i zdravih muškaraca koji su za vojni- ke bili premladi ili prestari, a bilo je i onih koji su se mobilizaciji vješto izmaknuli, bilo stoga što su imali nekoga tko će ih svojim utjecajem zakloniti ili poštediti, ili su se vješto znali poslužiti novcem kojim su raspolagali pa su potplatili onoga koga je trebalo. Kako je Ku- zma izbjegao tome da ga ratni stroj u sebe uvuče, to se u selu nije znalo zato što dotični o takvim stvarima ni inače nisu govorili, osim onome u koga su imali veliko povjerenje pa su mu željeli pomoći da se i on vojsci izmakne na isti način na koji su se i oni izmaknuli. Uglavnom, dok su brojni njegovi sumješteni bili negdje na bojištu, možda ni sami ne zna- jući zasigurno gdje su, Kuzma je bio u Matićima, a, koliko se znalo, nije bio ni bolestan niti je imao kakvu tjelesnu manu, naprotiv. Bio je to stasit i jak muškarac, rumenih obraza i dugačkih, zašiljenih brkova, koji su gdje gdje bili prošarani sijedim vlasima. Ne samo zbog tih brkova, nego i općenito, zbog živih, blistavih očiju i zbog vidljive snage, Kuzma se sviđao ženama te su i udane i neudane uzdisale za njim kada bi prošao selom: prve govoreći da je šteta što bar jednu nije usreo ženidbom, druge – što mu život propada u samoći, a sve je moglo biti drugačije i još uvijek bi, kada bi on to htio.

Nije Kuzma bio siromašan pa da se ne bi mogao dobro oženiti. Uostalom, uz dobru ženu, i siromašni mogu steći veliko imanje, a uz lošu i opaku, i bogati lako može ostati bez svega.

Nije on bio ni sramežljiv pa da ne bi znao pristupiti ženskoj osobi i progovoriti joj pravu riječ.

Kuzma je u mladosti volio, volio je mnogo i strasno, a voljela je i ona njega, i uzeli bi se da nije bilo stare svađe (mladima beznačajne i skoro zaboravljene, svađe čije je uzroke izjelo vrijeme pa ih se gotovo nitko više nije sjećao, ali stariji su se dobro sjećali mržnje između dviju kuća, mržnje toliko jake da se prenosila s naraštaja na naraštaj, a sada su Kuzma i njegova izabranica i tu mržnju htjeli ugušiti u svojoj ljubavi pa su stari iz objiju kuća ujedinili snage kako bi obranili svoju mržnju i kako mladima ne bi dopustili ljubav). Kuzminu su odabranicu najprije odveli nekamo (poslije je doznao da su ju skrili u vlaškom selu u Semberiji) kako bi ju udaljili od njega, a poslije su ju tamo i udali za nekoga kovača pa mu je izrodila djecu i čak je i umrla do vremena u kojemu zatekosmo Kuzmu kao Pranjkina pomoćnika u kućnim i svim drugim poslovima.

U svakome selu ostanu tako djevojke koje se ne udaju na vrijeme, koje *popostanu*, pa se i Kuzma, kada je već nakupio određene godine, mogao oženiti nekom od njih, skućiti se i dobiti djecu. Kako je stario, uviđao je da bi mu bilo pametnije da je postupio tako, nego što se prepustio razočaranju pa je srljao iz pogreške u pogrešku, a godine su se nizale sve brže i nestajale u pomamnome kasu vremena. Kad god je zastao nad svojim životom, pogledao ga dobro, do u tančine, vidio je da od njega bježe i mladost i radost i da mu prolazne veze ne donose veliko zadovoljstvo, nego tek malo nade i puno razočaranja. Njegova su se braća oženila, a sestre poudale i svi žive nekad nekako, ali s nadom da će biti bolje, a on se pita gdje je to njegovo bolje, ne vidi cilj i ne zna kako bi i kamo usmjerio svoj život. Uvijek, kada bi pomislio na ženidbu, pomislio bi da on to neće moći jer nijedna nije (a ni ne može biti) kao ona od koje su ga silom rastavili. To ga je uspoređivanje sputavalo pa je došao rat, pa će i opet doći mir, a on je tu gdje jest i, ako ovako nastavi, ostat će sam kao panj, suvišan svima.

Iz želje da joj se nađe i da joj pomogne zato što vidi da je sama i ostavljena od svih, zanemarena i od susjeda i od rođaka dok joj Andriju ganjaju po tko zna kojim šumama i proplancima tamo nekoga ratišta, Kuzma je u pomoć priskočio Pranjki. Nije u nje-mu bilo neke zadnje misli; njegove korake, barem u početku, nije usmjeravala pohota, nego čovječnost.

Pranjka se isprva malo ustručavala pozivati ga, moliti ga za pomoć sad u ovome, sad u onome poslu, jer znala je, selo ima velike oči i dugačak jezik pa će biti priče na sve strane, a kada zle priče poteku, one onda idu kao bujica – tko će ih zaustaviti!? Kasnije, vidjela je da joj je njegova pomoć dobrodošla, jer Kuzma je svoj rad i svoje znanje svesrdno nudio, a kada se osvrnula oko sebe, uvidjela je i da se druge žene oslanjaju na nekoga: na susjeda ili kuma, rođaka ili najamnika – kako koja može, pa je i ona zaključila da nema ničega lošega u tome što joj Kuzma pomaže. Da njegove pomoći nije, imanje bi joj bilo zapušteno jer ona sama ne bi mogla sve stići – niti bi mogla, niti bi znala.

Radeći tako kod Pranjke sve više i sve češće, Kuzma je postao dostojnim zamjenikom njezinom Andriji, a kako od njega već dugo nikakve vijesti nisu dolazile, ona je sve češće padala u brigu koja ju je gušila i sputavala pa ju je trebalo tješiti. I tu joj se našao Kuzma kao netko tko joj je najbliži i tko ju potpuno razumije pa ju je s puno ljubavi usrdno tješio. Tako se među njima rodio odnos povezanosti i prijateljstva koji ih je, ni sami nisu znali kako, odveo i korak dalje pa se Kuzma najednom našao nad njom u onome položaju u kojemu bi jedino Andrija smio biti.

Svima je znana istina, i ne treba ju posebno naglašavati, kako sve na ovome svijetu mora proći pa je nakon četiriju strašnih godina prošao i Veliki rat. Vijest o proglašenju mira došla je i u posavska sela i, naravno, obradovala mnoge. Kuzma i Pranjka pak nisu imali potpuno isto razmišljanje kada su čuli ovu vijest. Tijekom ratnih godina oni su se toliko zbližili da im se činilo kako će tako, povezani radom i ljubavlju, skladno živjeti do starosti. Selo nije ostalo gluho za njihovu priču; da su ju i htjeli sakriti, nisu mogli, budući da se treće godine rata rodila njihova Anica. Kuzma je bio sretan što je konačno postao otac, makar mu je kćer rodila tuđa žena koju mu je, eto, rat gurnuo u naručje. Pranjka je sebi govorila da je sve to sudbina; Božja volja, da ona nije sama tako prošla. Premda u Matićima nije znala za slučaj sličan svojem, čula je da je i drugim selima bilo takvih slučajeva. Njezini su joj u Donjoj Mahali prigovarali da je neuredno živjela otkad

je Andrija otišao u rat, a ona im je odgovorila da ni ona nije najgora i gdje su bili da joj pomažu kada joj je pomoć bila najpotrebnija. Andrijini su joj rođaci zamjerali više nego njezini jer u njegovu je kuću, rekli su, primila priljeznika, te se naljutila na njih. Tako, ostavljena od svih, oslonjena samo na Kuzmu, čekala je da vidi hoće li se Andrija vratiti i što će biti s njom.

Kuzma se pak našao u nemoguću položaju zbog djeteta koje mu je Pranjka rodila, a koje nosi Andrijino prezime. Pitao se hoće li mu Andrija dati i ženu i dijete, hoće li i njegovih troje poći k njemu za majkom. Znao je da rat mijenja čovjeka pa je razmišljao o tome je li Andrija ratujući izgubio sebe, je li postao bolji ili gori čovjek.

Andrija se iz rata vratio jednoga prohladnog jutra, izmučen dugim putovanjem, umoran od bitaka, naizgled poražen. Došao je sa skupinom sebi sličnih koji su, klateći se, ušli u selo u nevjeme, kada ih nitko nije očekivao pa ih nitko nije ni dočekao ni na kapijama ni na kućnim trijemovima. Selo je zapravo još spavalo i tek se pokoji seljak bio ustao da ranije namiri stoku kako bi se onda mogao prihvatiti drugih poslova. Taj je ulazak u selo bio tih, iznenađan, i kao da nije slutio na dobro. Nigdje očekivanoga veselja, nigdje raširenih ruku i osmijeha. Svaki se ipak vojnik uputio prema svojoj kući i, što joj se više primicao, srce mu je jače kucalo, vidio je sve ono što mu je poznato i za čime je čeznuo, sve ono što je njegovo i što ne bi smjelo postati tuđe.

Andrija se svojoj kući nije primicao baš s velikim ushićenjem. Već su do njega doprle priče o pomoćnicima koji oblijeću oko njihovih žena, koji im čuvaju kuće i imanja dok oni ratuju za Austriju; čuo je on i da je Kuzma pomogao njegovoj Pranjki pa je o svemu već promislio i sada je prema kući išao s nekim pitanjima, ne samo s onima koja bi onim dvoma postavio, nego i s drugima: kako će ga ona dočekati, što će mu reći u svoju obranu i kako će se on postaviti?

Kada je s trijema pokušao ući u kuću, dočekala su ga zaključana vrata i to se Andriji učinilo kao prvi znak negostoljubivosti. Dok je on živio u toj kući, vrata su uvijek bila otključana, a zaključavali bi ih samo onda kada bi svi iz kuće nekamo odlazili. Ako je Kuzma u kući s Pranjkom, mislio je, vrata su zaključali da ih on ne bi zatekao i u ljutini ubio; ako je ona pak sama s djecom u kući, opravdano je što je kuća zaključana. Ili je kuća prazna, nenastanjena?

Andrija je sišao s trijema pa je lagano kucnuo u prozorsko okno. Nije želio stvarati buku kako ne bi izbudio djecu – prvo je trebalo raščistiti s odraslima. Uskoro se Pranjkinu zaprepašteno lice pojavilo na prozoru. Iz dana u dan ona je očekivala njegov povratak i u posljednje vrijeme nije dopuštala Kuzmi da spava u njezinoj kući; razmišljala je što će mu reći, a evo sada, kada je Andrija tu, ona se izbezumila i ne zna što bi rekla, bi li pokazala radost ili strah, pa ga pušta da stoji pred kućom i čeka ju da mu otvori.

Iako strašno umoran, Andrija zamijeti njezin strah i njezinu zbunjenost i ne osjeti zbog toga ni zadovoljstvo ni moralnu pobjedu. U njemu se otvori kao neka praznina nastala od čežnje za kućom i za djecom pa i za njom, Pranjkom, kakva je da je, i poželje da mu što prije otvori, da ne stoji pred kućom ovako kao stranac, a poslije neka bude što mora biti.

Kasnije se selo puno čudilo. Ljudi i inače ono što ne razumiju rado ismijavaju pa im se čini da će, izrugujući postupke drugih, lakše sakriti svoje nastranosti. Pričalo se, a je li istina, tko će znati, da je Andrija, kada je onoga jutra ušao u kuću, lakim poljupcem dodirnuo čela sve četvero djece, da je poljubio i malu Anicu kao da je njegovo dijete, ali Pranjku nije ljubio, niti je ona njegove poljupce očekivala. Kada je vidjela kako je postupio s djecom, kao da je malo odahnula pa se odmah ushodala po kuhinji želeći muža čime podvortiti, a tim je nastojanjem zapravo željela odgoditi trenutak neugodnoga razgovora.

Kada je doručkovao, Andrija je legao u još topao Pranjkin krevet i duboko usnuo. Selom su se poslije raznijeli glasi da su se vojnici vratili pa je i Kuzma dvaput slao nekoga dječaka da vidi kako je kod Pranjke, a ona mu je poručila da bude strpljiv jer Andrija spava.

Spavao je on tako cijeloga dana, a uvečer, kada se okupao, odjenuo je čistu odjeću i poslao je jedno dijete da mu dozove Kuzmu. Pranjka je očekivala da će on s njom razgovarati, ona je njegova vjenčana žena i najprije bi s njom, mislila je, trebao srediti račune, pa je cijeloga dana strepila od toga razgovora, ujedno ga i priželjkujući, samo kako bi se muke što prije riješila.

Kada je Kuzma došao, sjeli su njih troje oko ognjišta. Što su jedno drugome rekli, kakve su riječi između njih pale, nitko nikada nije doznao. Znalo se samo to da je Andrija zadržao Pranjku, da ni Kuzmu nije mrzio, da je Anicu odgojio i udao kao da je njegova kći, čak je i Kuzmi dopuštao da ju katkad vidi i s njom progovori koju riječ.

Selo Andriju nije razumjelo. Pranjku su nazivali pogrđnim imenom, a oni koji su se htjeli pokazati uljudnijima, govorili su da je ona „nikom-ne-rekavše“, a taj je izraz u njihovome načinu izražavanja bio samo ublažena zamjena za puno grublju riječ kojom se imenuje laka žena. Ona je bila sretna što ju je Andrija razumio i što ju je zadržao s djecom pored sebe. Pred rijetkima, s kojima je htjela o tome razgovarati, govorila je: „Bog će mu za to platiti.“

Adnadin JAŠAREVIĆ

Starac i more

Uvijek je tu, negdje u blizini, neko more.
Ponekad je mračno poput sjenke,
I prati poput sjenke.

Stoga se starac ne može odlučiti:

Je li to more lovac, ponekad tih,
Kao mačka kada preža miša,
Ili je, može biti, tek njegov produžetak,
Što ga stere unutarnje sunce, iz srca,
Nalik na zalutali, odmetnuti ud,
Kojem ni starac, niti bilo tko drugi,
Ne zna ni smisla ni svrhe.

Ponekad je plavo, poput tinte
Kojom ispisuje neobični dnevnik,
Na svojoj koži, počev od prstiju:
Što su sve radili, ponekad grebali,
Ponekad milovali, i rukama za nj` prišivenim,
Podobnim krilima galeba namjerenog na plijen,
Nogama koje vazda nastoje ići nekamo drugdje,
Vlastitim putem, kao da ih nije briga
Što o tome starac misli, kamo smjera.

Ispisuje preko trbuha dnevni ulov,
Koga je sve požderao, vario,
iscijedio sav život iz zalogaja.
Zubi neumoljivo rade, kidaju, čereče,
Poput *maelstorma* posred njegova lica:

Na tom su licu ispisani osmijesi,
Stari stotinu godina, s majčine sise,
I drugi, nanizani poput godova u stabla:
Pripovijedaju priču o radovanju zbog nenadana
Poklona, snažnog zagrljaja očeva, onomad,
Kada porinu barku u samo njegovo more,
O poljupcima koji hitaju kao delfini za ribom,
Pakosti i zlobi, i oni, najdublje usječeni,

Tihi jarak nasuprot zaludnoj svjetini.
Oko očiju se nižu tajanstvena pismena
Poput spartanskih falangi: hopliti hrabri
Svjedoče što su oči, posađene u glavu,
Vidjele, a nisu trebale, ili nisu smjele.
Obalu koja vam se prikrada, obalu koja bježi,
Valove što pjevaju, ponekad glasom sirena:
Mame u zamke slatke i vlažne,
Ponekad glasom valkira, u ritmu bubnjeva
Strašnih, onih što odjekuju bojištima,
Ogoljenog čovjeka i čovjeka maskiranog:
Onog, ispod slike što ju je malao na platnu,
Ne bi li sakrio pustaru bezvodnu,
Kakvu, bez puta i putokaza, nije nikom prijeći.
Ponekad je more bijelo poput mlijeka:
Majčina mlijeka, onog što nikad ne presahne,
A nitko se ne pita otkuda izvire, kamo otiče,
Zašto je sve boje progutalo, i sva stvorenja,
Što su šumama nahodila, onim šumama
Koje nikada više neće ozelenjeti...
Starac se smješka prijateljski svom moru,
Zateže jedra, i puhne snažno u njih,
Jer nad ovim tihim morem vjetrovito nikada nije:
Ovo more ne poznaje valove,
Nema obala o koje bi trebalo tući,
Niti jedna luka mu ne pristaje.
Konačno, kamo bi starac mogao otploviti
Tim morem, dubokim i šutljivim poput smrti?
Stoga vrti kormilo tek iz puke navike,
Ili zablude: on zna da nikada nije birao puta,
Vrti se u krugu savršenih mjera,
Poput zjenice, il' siječe poprijeko,
Kako bi to učinio Euklid, sve zalud,
Nastojeć' premjerit' i preplovit' more,
More u njemu zatečeno,
More na kojem ni konca ni počinka nema.

Ana TOLIĆ

Čarobne ceste

Sve ceste koje nekuda vode, stupove za struju, kanale za vodovod, radili su ljudi za nadnicu, satnicu ili dnevnicu. Odrade, rad im se isplati u novcu, od novca kupe potrepštine za kuću i tako završava financijski krug. Svi imaju koristi. Radnik, firma i država, čista ekonomska logika. Barem su mene tako učili.

Ali ne, ovdje nije baš tako. Otkad sam počela pisati, prošla sam kilometre puta od Gaja, kroz Gaj, do zaselaka. Glavne ceste od Grede do Gaja i do Vitine Gornje solidno su urađene. Čudila sam se što su puteljci i za zaseoke i staze do kuća solidno urađeni, kao glavni. Temeljito, stručno i sigurno. Nema ništa ljepše nego kad hodaš ili voziš sigurnom cestom. Iznenadila sam se kad sam doznala da su sve ove ceste – od Čuvala pa sve do kraja Gaja, do Vitine Gornje, a vjerojatno i sve seoske ceste, radili ljudi iz sela. Jedina nagrada im je bila – imati cestu od svoje kuće.

Koliko su sati, dana, godina, utrošili da bi sagradili ove ceste!

Koliko truda i znoja je proliveno klešući ove ivičnjake, nasipajući put!

Hodam cestom. Spoznaja o njezinoj gradnji u meni budi pijetet. Kao da na trenutak hodam pažljivije plašeći se da je ne ozlijedim. Posramila sam se pred ovom dugom cestom. Znam da su sve ceste kojima sam hodala i kojima sam se vozila, radile raznorazne države, a narod ih koristio. Narod se samo bunio ako nije dobro urađena, jer, normalno, od države je plaćen rad na njoj i mora biti dobra. Ovdje su mještani radili ceste do svojih kuća, postavljali stupove za struju, razvlačili žice od stupa do stupa; kasnije su isto tako kopali kanale za vodovod, telefon..., čega se i ja sjećam. Zadnje što su radili jest javna rasvjeta i kapela s mrtvačnicom. Država se ovdje uglavnom pojavljuje kroz naplatu računa za vodu, struju, telefon. Kad ovako sve staviš na papir, tek tada postaneš svjestan i razumiješ sve, ama baš sve: ljutnju, odlazak, bijeg što dalje od ovog tvrdog kamena kojim su zidali, a kad su odlazili, zid se samo *sori*. Sadili duhan, do berbe ga danonoćno njegovali, a onda, negdje u ljeto, iznenada se iz crnih oblaka, niotkud stvorenih, obruši krupa i do korijena uništi duhan, lozu... Razmišljanje o ovome – boli. Lako je meni danas šetati urađenim cestama, uživati u veličanstvenoj prirodi i filozofirati. Sve ovdje imam: vodu, struju, telefon, internet. Topli dom i auto. Ništa mi ne fali. To je ono što mi treba.

Posljednja dostignuća znanosti i tehnike u kući, nedirnuta priroda oko kuće.

Već dugo sam mislila da smo Slobodan i ja većinom zaslužni za to.

A, ne, draga! Ne, ne, ne! Svaki put kad pomisliš to, dobit ćeš po prstima. Sram te bilo!

Iskreno, iz dubine duše i srca, odajem počast svakom stanovniku ove Grede, od žitelja koji je prvi došao pa do danas. Svima koji su ostali na njoj i onima koji su otišli s nje tražeći bolji život, a noseći u sebi ranu nastalu od žala za njom.

Krpa

Kad nemaš ljubavi, onda imaš krpu u ruci.

Stresla se užasnuta mišlju koja je probola kolotečinu struje misli usklađenih pokretima trljanja bijeloga štednjaka. Ta davna misao, odraz promatranja bijesne majke koja je užasnuta trljala prastari štednjak, a izgledao je kao da su ga sada doprtljali iz nekoga zaboravljenog skladišta. Kao da se na njemu nikada ništa nije kuhalo. Sada bi rekli retro-tehnika, a onda odvratna stvarnost jeftinih pomagala. Ja neću tako! Što to radi? Kao da ne živimo. Dnevni život među eksponatima, a posjetitelji – žene koje satima piju kavu, puše i traže sitnice za zamjerke i ogovaranja koje će već istoga dana, a najkasnije uz jutarnju kavu, nekome istresti kao neizmjereno važne činjenice. I, tako iz dana u dan, iz godine u godinu.

Pobjeći, odavde i od ovih, treba pobjeći glavom bez obzira, sanjarila je... i onda pobjegla u ljepši svijet!

Ljepši svijet – to je ovo ovdje i sada, s ovom krpom i bijelim štednjakom, s ovim bijesom nesređenih misli i tugom pogleda na ruke... – naborane, smežurane, potrošene ruke. Krpa u ruci, već spremna za otpad kao i mnoge potrošene prije, svjedoči sreću i ljepši svijet, svijet iz kojega bi se, bez odgode, katapultirala. Bježi, cijeli život bježi, sustavno, ustrajno u bijes svakodnevice nametnutih potreba, bez snage da se zaustavi, pogleda u ogledalo i prizna:

„Tužna si, ženo! Stalno si tužna. Ništa ti ne pomaže. Ni krpe u ruci ni krpe na duši. Radiš naopako. Sve radiš naopako. Vjeruješ da će im se svidjeti tvoj rad, da će te, možda, moći voljeti. Tebe voljeti? Mene voljeti?...“

Ono trljanje imalo je smisla. Bilo je konkurencija najčišće kuće u čaršiji, a ovo!? Da otvorim profil i šaljem fotografije očišćenih stvari, ulaštenoga poda, opranih prozora!? Pametan bi pomislio isto što i ja nekada, davno: kad nemaš ljubavi, onda imaš krpu u ruci. Rekao bi: „Nesretna kućanica potiskuje potrebe.“ I, grohotom se smijao.

Čista psihologija. A onda bi, možda, prelazeći na drugi profil druge prijateljice, krajičkom oka pogledao svoju ženu. Ona, žena, u jednoj ruci drži krpu, a u drugoj svoj pametni uređaj i smiješi se, smiješi, smiješi objavi i poruci nepoznatoga, virtualnoga..., za nju stvarnoga.

Tužan pogleda tužnu, pobježe u mreže.

Tko je lud

Ufatili ljudožderi nekog časnika.

Prije nego će vodu u kazan, pitaju ga ima li kakvu posljednju želju.

– Imam – kaže on.

– Koju? – pitaju oni.

– Da vas pitam?

– Pitaj – kažu.

– Goni li vas tko živjeti po Dejtonskom sporazumu?

– Ne – kažu oni.

– Pa od čega podivljaste pa jedete ljude? – začudi se nesretnik.

A kako je stvarno?

Pa!

Pita me drug Vlado Čulo iz Zagreba, Duškin muž: – Što ima u BiH?

– Dobro je – kažem – i budale ljudi, a đe neće pametni.

Samo što su budale lude, nit' je čudno ni opasno, a kad pametni polude, onda to nije dobro.

Tako je u BiH.

Ne biraju onoga koji će zastupati Hrvate, već Hrvata koji se tako izjasnio k'o Janja Karanka nevinom.

Kako ga oni biraju, tako njih i zastupa.

Bezbeli kontra hrvatskom narodu.

Jedni nose drugi jašu.

– Što vam fali? – pitaju oni što jašu.

– A ti? – pitaju.

Molim se Bogu: *Bože moj, Bogo, križ želim, a samar mi toware.*

Krist je svojim križem svijet otkupio.

Ti si skromno na magarcu došao.

Da je meni bar obuven makar samo magarca vodio.

A ne pješke i bos.

Batinali Peru Terzića iz Potoka drškom od metle da prizna tko krije križara Ajku.

Nije priznao.

Pustili ga.

Mislili ne zna.

– Kako je bilo? – pitali ga.

– Boli dok tabani ne utrnu – reko' – samo sam se 'nako der'o neće' prestat.
Baš k'o sad u BiH.
Ne kukaju oni koje biju, već kukaju oni što biju.
A biju li biju!
Što rek'o pokojni Udženija – jest dobar žandarm Paško, neće po kralježnici već po debelom mesu.
Još neće na Mijata Dodika iz Vranjkovaca, jer zna – živu glavu ne bi izvukao.
Potjera jedan (mi ga zvali Slovenac) tući ženu Štefaniju što se vodala sa štajgerom Mijom Vareškim.
Sve je dobro bilo dok Štefaniji nije dodijalo bježati.
Okrete se tad pa teškom papučom Slovenca *ovda hoću, ovda neću*.
Bilo nas je desetak i nismo se miješali.
A kad se Štefanija zadovolji i ode, Slovenac kaže nama: – Što me, kurve, ne braniste – gubite mi se s očiju dok vas nisam razlupao k'o boce!
I ode u birtiju Mate Rupčića.
I tu je kraj.
Samo!
Ne pravite se ludi niste znali što je pisac s ovim zapisom hotio rijet.

Franjo TOPIĆ

Nadbiskup Stadler i financije

Nedavno je objavljena knjiga profesora povijesti na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu Milenka Krešića *Nadbiskup Stadler i financije: gradnje, nekretnine, poslovi* (220 stranica), a u izdanju *Katoličkog bogoslovnog fakulteta iz Sarajeva i Glas-a Koncila iz Zagreba* (2021). Dugo se čekalo na ovakvu knjigu jer je često bilo sporenja i sumnji oko ovih pitanja pa i u kontekstu Stadlerove beatifikacije. Uvijek su financije problem. Autor se nada da će ova studija „dobrim dijelom, rasvijetliti i dati jedan cjelovitiji uvid i u ovaj dio Stadlerova života i djelovanja“ (9. strana).

Sadržaj knjige

Studija je podijeljena u 12 poglavlja: 1. Nadbiskup Stadler – prvo mjesto stanovanja; 2. Gradnja sarajevske prvostolnice; 3. Gradnja travničkog sjemeništa; 4. Gradnja bogoslovnog sjemeništa; 5. Nekretnine, gradnje i zaduženja do svibnja 1899.; 6. Nove nekretnine i zaduženja od kraja 1899. do kraja 1903.; 7. Nekretnine i zaduženja od 1904. do 1912.; 8. Afera Lesić – Nastić; 9. Nadbiskupovi poslovi do 1914.; 10. Velika financijska kriza: 1910. – 1912.; 11. Nadbiskupijski i sestarski poslovi od 1912. do početka rata – supervizija delegata Bastiena; 12. 1917. i rješenje problema.

Studija je rađena na temelju sačuvanih i dostupnih arhivskih podataka. Jedan dio dokumenata za ovu studiju nije sačuvan, kao npr. neke knjige računa, razne uplatnice i isplatinice: Arhive Vrhbosanske nadbiskupije, Služavki Malog Isusa, austrougarske uprave u Sarajevu, Svete Stolice..., prema autorovoj tvrdnji poprilično su detaljno pregledane (str. 9). Iz sačuvanih knjiga računa sestara Služavki Malog Isusa, koje je Stadler i osnovao, od 1890. do 1903. vidi se da je „Stadler financije Sirotišta vodio vrlo detaljno“, pa se analogijom može zaključiti da je tako detaljno vodio i financije Nadbiskupije

i drugih sestarskih poslova, te je tim veća šteta što nema svih nadbiskupijskih i drugih sestarskih knjiga računa. Stoga je hvale vrijedno da sadašnja Vrhovna uprava SMI posebnu pozornost posvećuje uređenju arhiva koji je bio u matičnoj kući u Zagrebu, a koja je nepovratno oštećena u lanjskom potresu.

Od velike koristi u radu bila su mu i dva neizdana spisa: životopis nadbiskupa Stadlera koji je sastavio njegov suvremenik, isusovac o. Franjo Ksaver Hammerl – *Dr. Josip Stadler, erster Erzbischof von Vrhbosna (Dr. J. S., prvi vrhbosanski nadbiskup)*. Drugi spis je svećenika i Stadlerova tajnika (1900. – 1905.) Marka Tvrtkovića naslovljen – *Služavkama Malog Isusa*. Preporučujemo da se ovi spisi objave. Krešić i ne misli da je njegovo djelo savršeno te dodaje: „Nadam se da će neki budući istraživači moguće propuste nadopuniti“ (10.).

Sagrađena 31 zgrada

Za bolje razumijevanje brojne i ogromne gradnje treba podsjetiti da je Stadler došao u Sarajevo 1882. godine i da nije imao nikakvu kuću; dapače – sve do 1895. bio je podstanar. U Sarajevu je, u vrijeme njegova dolaska, živjelo oko 20 000 stanovnika, od čega samo 698 katolika. A Stadler je ostavio Vrhbosanskoj nadbiskupiji i sestrama 31 zgradu. Sve što je gradio bilo je lijepo, veliko i često monumentalno kao travnička gimnazija, bogoslovno sjemenište, Betlehem i druge, te su građene na dobrim lokacijama. I katedralu je htio veću, ali austro-ugarska vlada nije dopustila. Očito ga je na to inspirirao i Rim u kojem je studirao, tako da Bogoslovija asocira na baziliku sv. Petra u Rimu.

U arhitektu Josipu Vancašu, koji je bio i glavni njegov projektant, imao je vrsnog suradnika i vjerna prijatelja, sve do Stadlerove smrti. Jedan od glavnih graditelja bio je Ivan Holz iz Požege. Kod blagoslova početka gradnje Bogoslovije, Stadler je rekao: „tako te svatko prolazeć pokraj ove sgrade (!) i motreć ju i sam se uznese do nebeskih visina“ (48-49.) O Stadlerovoj viziji i karakteru svjedoči npr. i za današnje prilike kupnja nevjerojatno golemih imanja sestrama u Vitezu (379 duluma, 121. strana), Čardaku/Modriča (350 hektara, 125. strana) i drugo. I na imanjima su sagrađeni lijepi samostani i crkve koje su i danas na ponos. Jednom prilikom veli: „Eto me Bog upravo sili, da gradim“ (74.). Kad se uzme u obzir ondašnja tehnika, vrsta građevinskih materijala, teška komunikacija – zamislite odlazak konjskom kočijom u Vitez ili Čardak – nepostojanje stalnih financija, onda je s pravom đakovački biskup Strossmayer, koji je bio i Stadlerov prijatelj i značajan donator, nazvao Stadlera – čudotvorcem (75.). U ovoj studiji nije obrađivana tema o ulozi nadbiskupa u gradnji župnih crkava, osim gradnje crkve u Novom Sarajevu.

Sposoban gospodarstvenik

Često su protivnici govorili kako su ga Vlada i Vatikan obilno financirali. Nekad se propagandistički predstavljalo kao da je imao pravo koristiti račune Vlade bez ograničenja. Od Vlade su sve vjerske zajednice dobivale godišnje iznose proporcionalne broju vjernika, broju studenata teologije i učenika vjerskih škola (usp. 129.). Za neki projekt mu je Vlada dala simboličnih 1 000 kruna. A jednom piše da mu vatikanska kongregacija *Propaganda fide*, pod koju je BiH donedavno potpadala, za prvih 11 godina biskupovanja ništa nije dala. Stadler je gradio pozajmicama, milodarima, osnivanjem i ulaganjem u

neka poduzeća, najamninama od kupljenih kuća (99). I posebno je gradio s Božjom pomoću. Novina je ove knjige da se Stadler najviše financirao kreditima kod banaka kao što su državna Zemaljska banka iz Sarajeva, Ćirilo-metodska založna iz Brna (Češka), Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka i druge. Često je dugove reprogramirao, često davao imovinu pod hipoteku, a jednom je sva nadbiskupijska imovina bila založena (82). Sve ovo pokazuje da je Stadler znao dobro raditi i biznis. Treba dodati da je nadbiskup davao i velik dio svoje plaće za ove pothvate. Ako bi čovjek živio i radio strahujući od neuspjeha, onda ne bi nikad ništa gradio ni radio, ne bi sjeo ni u auto jer se može dogoditi nesreća.

Poduzetnik

Jedna od diskutabilnih tema iz Stadlerova života jest osnivanje poduzeća i kupovanje dionica nekih poduzeća. Osnovao je siranu, tvornicu pića, tiskaru, bio je dioničar u pilani, ugljen-majdanu, brodovima *Bosanka* i *Immaculata*. Neke od ovih tvrtki i Stadlerovih udjela nisu bili uspješni. A tko je to u svemu uspješan? Samo oni koji su neupućeni ili nekada zlobni, mogu to pojednostavljeno prigovarati. I u naše doba tvrtke nastaju kao gljive poslije kiše, ali i nestaju kao jutarnja rosa. U razvijenoj zemlji Italiji 2018. godine propalo je više od 11000 tvrtki. Ili zanimljiv podatak je da je u *BiH sada blokirano* više od 97 000 računa poslovnih subjekata (Capital.ba, pristupljeno 9. 3. 2021). Nije svatko uspješan. Osim subjektivnih razloga, postoje i objektivni. Mnogi ljudi su i nepošteni. Neki su ga prevarili.

Poseban je primjer Grga Lesić koji ima neobičnu biografiju, jer je živio u Trstu, čak Kairu, a Stadler ga bio imenovao upraviteljem nadbiskupijskih dobara. Bilo bi zanimljivo odgonetnuti – tko je Lesić i kako je pridobio Stadlera povjeriti mu tako važno mjesto? Kad su se razišli, onda je ukrao neke dokumente i dao ih Đorđu Nastiću koji je napisao knjigu *Jezuiti u Bosni*, u kojoj je zloupotrijebio dokumente protiv Stadlera koje mu je Lesić dao. I najbolja stvar se može izokrenuti i zlobno interpretirati. Krešić navodi da je ovu knjigu financirala srpska država da bi se pokazalo „kako austrougarska vlast i razna katolička društva preko nadbiskupa Stadlera tajno potpomažu 'katoličku propagandu' u Bosni“ nauštrb ostalih (131. – 136.). Prema nekim izvorima, Nastić je bio srpski i austrijski špijun.

Svećenik, u principu, mora biti naivan, jer mora ljudima u startu vjerovati, a ne može prvo sumnjati ili smatrati ih lopovima i varalicama. Ljude se ne poznaje pravo dok se ne počne s njima raditi. Lako je kavu piti i neobavezno ćaskati. Stara je izreka da je đavao rekao kad je izmišljen novac da je stekao brata. Često je veliki problem što neki ljudi misle da znaju, a ne znaju, i to teško shvaćaju i još teže prihvaćaju. Inače, ima puno dobrih radnika, ali vrlo malo uspješnih upravitelja. Ako nema uspješnih upravitelja, dobri radnici nisu dovoljni za uspjeh tvrtke.

Zanimljivosti

Odlučnost – isusovci i vlada htjeli su Bogosloviju u Travnik, no nadbiskup ju je sagradio u Sarajevu.

Čim je došla u Sarajevo struja 1895., odmah je uveo i u katedralu (32).

Htio je, uz katehetski, graditi i svećenički dom (94).

Bio je kupio dvije krasne zgrade: onu u kojoj je bilo smješteno Zborno zapovjedništvo na Miljacki, koja je i danas vrlo lijepa zgrada (Srednja poljoprivredna škola) i Babićevu kuću uz katedralu, gdje je danas ljekarna, uz desnu stranu katedrale.

Zanimljivo je bilo onda, a i danas, da Stadler sam sebe svrstava u Bošnjake; i na jednom vitraju katedrale piše da su ga poklonili Bošnjaci (katolici) Sarajeva (29). Tada je to bio drukčiji pojam, nego danas.

Stadler je pokrenuo novine *Hrvatski dnevnik* u Sarajevu.

Nekad je bio i lukav pa je dozvole od nuncija tražio *post factum*.

U Americi kanonik Koščak malo skupio novca.

Jednom piše Strossmayeru: „Ono što ste mi obećali dogodine, molim vas, uplatite sad, jer sam u krizi.“

Nekad se uzdao, reklo bi se – preko mjere, u Providnost Božju tako da je nešto počinjao graditi „bez ijedne krajcere“ (70, 74.).

Bila je široka akcija da ga se makne iz Sarajeva, ipak je uspio ostati do smrti sarajevski nadbiskup.

Nema dugova

Najvažniji zaključak knjige jest da nakon Stadlerove smrti nije ostalo dugova, što je, osim materijalnog, i moralno važno. To svjedoči i njegov tajnik Tvrtković (*Josip Stadler. Prvi vrhbosanski nadbiskup. Iz mojih zapamćenja*, Zagreb 2017, 79, 82, 84 str.) Jedna ilustracija to potkrepljuje kad nadbiskup piše nunciju u Beču 1900. „da su travničko sjemenište i gimnazija bez duga“ (40.).

A i da je ostalo dugova, izašli bi na površinu, jer bi banke i druge institucije potraživale dugove s obzirom na to da to kod njih lako ne zastarijeva. A ostala je tako velika imovina Nadbiskupiji i sestrama da i danas živimo u tim zgradama. Netko reče – koliko je Stadler napravio, mi ne možemo ni okrećiti. Jedan od parametara Stadlerove graditeljske veličine može biti usporedba s mostarskim i banjalučkim biskupima i provincijalima. Po onom što se zna, nitko nije ni blizu sagradio kao Stadler, a moglo bi se čak reći da svi zajedno nisu napravili koliko Stadler.

Autor procjenjuje tadašnju nadbiskupijsku imovinu na između **5 i 6 milijuna kruna** (198.). Za neku orijentaciju možemo navesti da autor smatra da je Bogosloviya koštala 200 000 forinti (400 000 kruna). Forinte su 1892. zamijenjene krunama u odnosu – 1 for jednako 2 kruna. No obje valute su bile u optjecaju sve do 1990. godine. Autor cijeni da je jedna forinta 1892. vrijedila današnjih 10,2 eura, odnosno 1 kruna vrijedila je oko 5 eura (23., 49. str.). To znači da bi imovina Nadbiskupije vrijedila u to vrijeme oko 25 milijuna eura. Sva osporavanja, napadi i klevete, ne mogu ovo umanjiti. I u Stadlerovu slučaju vrijedi ona: tko nema protivnika, ništarija je.

Prof. Krešić je ovom studijom popunio jednu važnu prazninu iz Stadlerova djelovanja. Teško je bilo prihvatiti se ove teme jer nije baš teološka i striktno povijesna, i trebalo se baviti pomalo njemu stranim temama kao što su financije, građevine, krediti, zemljišta. Zaslužio je titulu bar začasnog kanonika i sluga Malog Isusa, a svakako je postao „prijatelj Malog Isusa“.

Duhovna ostavština

Da ne bi ostala jednostrana slika, treba dodati da je nadbiskup objavio 15-ak knjiga, preveo *Novi zavjet* i uza sve to vodio Nadbiskupiju i družbu Sestara Malog Isusa. Hvala mu za ovo, kao i za sve ostalo što je učinio za dijecezanske svećenike, Nadbiskupiju i sestre, kao i svu mjesnu Crkvu.

Ako je Stadler negdje loše investirao, svakako odlična mu je „investicija“ osnivanje družbe Služavki Malog Isusa. One trajno svjedoče i produžuju njegovu duhovnost, posebno njegovu brigu za siromahe, i tako živi Stadler i njegovo djelo. Sestre puno čine da se populariziraju njegove ideje, njegov primjer svećenika i biskupa kroz molitve i stalno obilježavanje Stadlerova dana smrti (8. u mjesecu), kroz organiziranje raznih skupova, kroz djelovanje *Prijatelja Malog Isusa* i kroz objavljivanje knjiga. Tako da je i postulaturi na čelu s prof. dr. Pavom Jurišićem lakše ostvarivati sve što je potrebno za Stadlerovo proglašenje blaženim.

Spomenuti tajnik Tvrtković tvrdi da je Stadler bio u molitvi i „trajnome sjedinjenju s Bogom“ i u tom je „ključ njegove svetosti, njegove veličine i čudesnih uspjeha“ (*Josip Stadler*, 62. strana). Sigurno bez ovoga se ne može razumjeti lik i djelo sluge Božjega Josipa Stadlera koji će biti, ako Bog da, i službeno proglašen svetim, no i danas mu se može svatko utjecati kao svecu. Što se tiče potrebnih čudesa za proglašenje blaženim i svetim, pa biskup Strossmayer je Stadlera za života nazvao čudotvorcem i to stoji do danas. Ako je on za života činio čudesa, onda ih zasigurno i sada čini. Svjedoče i brojne pločice zahvalnosti na njegovu grobu u sarajevskoj katedrali. Da je puno opstalo, i to nakon tri rata, od onoga materijalnog i duhovnog što je učinio, to su već dovoljna čudesa.

Stijepo MIJOVIĆ KOČAN

Knjiga ljubavi i mudrosti

Prikaz/osvrt/ podsjećanje

Miraš Martinović: *Teuta, kraljica Ilira*, Radio Bijelo Polje i JU Ratkovićeви pjesnički susreti, Bijelo Polje, Crna Gora, 2021.

Određenje

Prikazati knjigu Miraša Martinovića u nekom hrvatskom časopisu, određena je moralna obveza, budući da je „jedan od najznačajnijih crnogorskih pisaca“ čest suradnik u našim časopisima, osobito u *Dubrovniku* i *Mogućnostima*, a bilo ga je i u *Kolu*, u *Republici*, *Poeziji* ...

Knjiga je dio osmog Regionalnog festivala fantastične književnosti pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture Crne Gore. Bijelo Polje, grad na sjeveru našega jugoistočnog susjeda, jedno je od žarišta crnogorske kulture, s nastojanjima da to bude, ranije „jugoslavensko“, a kasnije i sada „regionalno“, kulturno središte. U blizini je i Martinovićev uži zavičaj.

Temu Teute Martinović je već obradio u istoimenom romanu *Teuta*, a ovo je nova knjiga o već poznatoj temi, naslovljena – *Teuta, kraljica Ilira*. Suodnos tih dvaju djela istoga autora ne mogu utvrditi, budući da prvu knjigu nisam bio u prigodi pročitati. Međutim, prevedena je na albanski jezik i doživjela je tamo već dva izdanja. „Knjiga je nagrađena Međunarodnom književnom nagradom ZLATNI ZMAJ“. Nagrade me načelno ne impresioniraju, međutim ova je, rekao bih, posve zaslužena.

Na naslovnici je *Kraljica Teuta*, skulptura, autor je Bujar Vani, a na zadnjoj stranici – *Kapija Daorsona*, ostaci ulaza u ilirski grad u znanosti zvan Bosanska Mikena, iako bi *sedam kilometara* od Stoca mogla biti još Hercegovina. Pisac tu imaginira i Teutino bivanje prije udaje i nakon propasti kraljevstva, u lutanjima. Tu je živjelo i etnopleme – Dalmati / Delmati, koje su Rimljani pokorili, kao i čitavu Iliriju. Moguće je da su Rimljani razrušili osvojeni grad, ako to razaranje nisu dokrajčili kasniji, ovdje dolazeći, naši slavenski predci!? Rhizon, danas Risan, gradić u Bokokotorskom, odnosno Risanskom zaljevu, recentno je jedno od najzanimljivijih i najbogatijih arheoloških nalazišta. Tu je, prema predaji i dostupnim podacima, stolovala Teuta, kraljica Ilira, a kasnije je Resnium bio rimski grad, prema priči, koja se pleće prema stvarnim historijskim podacima, središte raznih namjesnika, zatim, potkraj 15. stoljeća, osmanlijski, u koji Martinović, prezimenjak slavni bokeljskih, peraštanskih pomoraca, brodovlasnika, ratnika i trgovaca,

smješta radnju svoje „fantastične proze“. Fantastične – manje kao književne vrste koja načelno tematizira budućnost i onozemaljsko, a više kao rijetke i magijske povijesne pripovijesti.

Miraš Martinović proučio je historiju i povijest Teutina doba, dostupnu mu u djelima nekih rimskih historika i inače. Njegova knjiga *Teuta, kraljica Ilira*, donosi konkretna, postojeća imena, znane i manje znane kraljeve i velikodostojnike, stvarne gradove, toponime i dogođene ratove: to je okvir u kojemu je njegova slika, neke vrste golemi mural s motivikom ilirskoga i rimskoga kraljevanja na zemlji, na kojoj sada mi, današnjici, živimo.

Između naslovnice s Teutinim likom, ljepotice u imaginaciji nadahnuta kipara, i zadnje korice, odnosno ovitka na kojemu nema ničega izmaštanog nego stvarnog, dokumentarne snimke današnjega izgleda pradavnoga, prije Krista i prije našega brojenja stoljeća i milenija građenoga, ilirskoga grada Daorsona, sadržaj je, uvjetno rečeno, romana.

O čemu piše, kako, Knjiga prva

Počinje raspravom u Senatu moćnoga Rimskog Carstva u kojemu se raspravlja o liku i djelu kraljice susjednoga prostranoga i tada moćnog Teutina Ilirskog Kraljevstva. Ilirska plovila napadaju i pljačkaju rimske brodove, kažu Rimljani. „Ilire treba uništiti“, grmio je Lucije Postumije Albin (...) „Ona je kriva za Agronovu smrt.“ To je prva rečenica u knjizi koja najavljuje daljnja zbivanja u kojima su sva imena i svi toponimi stvarni; ondašnji nazivi brojnih naših otoka i mjesta na njima i uz obalu, tako i u crnogorskom i albanском primorju.

Miraš Martinović, naime, nakon dovršene *priče*, ispisuje čak 43 *objašnjenja*, navodeći broj iznad nekog imena ili značajnog pojma, ili toponima, kada se prvi put spomene, kao u kakvoj znanstvenoj knjizi. Stalo mu je do istinitosti, do autentičnosti, do reanimacije historijskih činjenica koje su ostale zabilježene u djelima rimskih historika. Tako odmah znamo da je Agron bio ilirski kralj kojega je na prijestolju naslijedila njegova druga žena, lijepa Teuta, „neodoljiva“, a Albin da je rimski senator i vojskovođa, osvajač/okupator koji će, nakon pada Risniuma, vladati Ilirijom kao rimski namjesnik. (S ilirske strane nema sačuvanih historijskih podataka jer Iliri su imali i svoj jezik i svoje kraljevstvo, ali ne i svoje pismo ni svoje pisce; u tomu moguće da i jest klica rimske prevlasti i propasti Ilirskoga Kraljevstva, starijega od Rimskog Carstva, kojega su, drugačije zvana, i Grci napadali; Troja i trojanski ratovi, Homerovi epovi! (Tu je temelj čitavoj današnjoj zapadnoj civilizaciji.)

Kao što obično biva, o Teuti se miješa stvarno i izmišljeno: temeljna politička objeda je bila da je razvratnica i da, nakon jedne noći s njima, ubija ljubavnike: ništa nova! Politika je oduvijek puna prljavština. Autor, međutim, u objašnjenjima daje opsežna tumačenja, osobito Risna, danas posrbljenoga mjestašća u Boki, i Teute, koja možda i nije osobno ime nego pojam: „kraljica“. (Ali, danas jest osobno ime mnogim Albancama!)

Nakon toga uvodnoga kratka poglavlja, slijedi devetnaest jednako tako kratkih, naslovljenih rimskim brojkama: I. – XIX.! To je kronika ratovanja, rimskih nasrtaja, a središnje mjesto zauzima izdaja, odnosno ocjena i spoznaja da nema moći pobijediti Rimljane pa im se priklanja Teutin miljenik i pouzdanik Demetrije... XVIII. poglavlje donosi tragično i dirljivo kraljičino pismo ljubavniku izdajniku ...

Posve različito od Prve knjige, **Knjiga druga** sadrži dvadeset i jednu naslovljenu kratku pripovijest, baš tako: zbivanja „pri povijesti“ i samu povijest u Ilirskom Kraljevstvu, sada porobljenom, ne tek u Risniumu, nego i u drugim gradovima, gdje Rimljani vlada-ju, cijelom danas hrvatskom istočnom jadranskom obalom, kao i gradovima u današ-njoj Crnoj Gori i Albaniji. Grecizam „historija“ ne trpi ništa izvan zapisane ili dokazane činjenice, dok je „povijest“ sadržajnije riječ. To je sav život koji povijest (vijest po vijest povijest!) stvara i zapisuje. Sva filologija, književnost, glazba...

Smisao i sadržaj te druge knjige vrlo je jasan: Ilirija jest porobljena, ali kraljica, to jest Teuta, nije zarobljena, nestala je neznano kamo, tako da rimski imperatori ne mogu ostvariti temeljni svoj naum: uhvatiti je i provozati u okovima i u kavezu rimskim ulicama kao ratni plijen i znak pobjede; ona je ostala nepobjediva. Pretvorila se u svoj narod koji, iako pokoren, nikada nije i pridobiven. Nikada nije postao ni Rim ni rimski, premda su Rimljani njime vladali.

To je tako već naslovom prve kratke pripovijesti: „Cvijet pred kojim je nemoćna impe-rija“. U opširnim Objašnjenjima Martinović tumači: „Sveta ilirska biljka *Iris Illyrica*, čiju ljekovitost hvale mnogi antički pisci, a Iliri slave u legendama i predanjima.“ (Obratite pozornost na detalj, na nijansu: sva antika ima „mnoge pisce“, a Iliri samo „legende i predanja“!) Premda ga „čizme gaze“, idućega proljeća iris/perunika ponovno raste i cvjeta. „Cvijet je jači od legija. Iris je nepobjediv.“ (str. 75)

„Kraljica gleda iz irisa“ (150). Iris je u ovoj prozi *leitmotivan*.

Međutim, i drugih je zanimljivih naslova o tijeku rimskoga vladanja i spominjanja broj-nih stvarnih namjesnika kojise izmjenjuju, jedan za drugim: sve do posljednjega od njih, Gencija, koji „napušta vojnu službu. Shvaća koliko je besmislena“ (139.)

Adrijejci, najmoćnije ilirsko pleme, kreću u unaprijed izgubljenu bitku, ali nakon toga, dok Servio Flak, „neustrašivi“, pobjednički rimski konzul i Gabrio, „komandant Narone“, slave pobjedu, u planinama se pojavljuju vatre; ima preživjelih. „Trebalo se paziti i kad se čini da ih nema“ (145.), zaključuju osvajači.

Zadnje poglavlje ove knjige priča o dječaku kojega Rimljani zarobe. „Digli toliku voj-sku, a vratili se s dječakom“ (146.). Njemu je ime „Agron, kažeš! Tako se zvao kralj ujedinitelj i plemena Adrijeja. (...) Ovo je njegova zemlja. Ne može u njoj zalutati.“ (150.) „...nastavlja u planine, gdje su sabirali stada, popravljali kućišta, obnavljali život, pleli priče...“ (151.) (Uočio sam to i osobno, milenije kasnije, kao *de facto* okupatorski yu-vojnici na Kosovu 1996., op. SMK.)

Treća knjiga ima naslov **Pergamene**. Pisac nam otkriva što se dogodilo s Teutom na-kon porobljavanja Ilirije. Martinović imaginira da su pisma na pergameni pronađena „U glinenoj posudi“. To je i naslov prvoga, vrlo kratka poglavlja, a sva su kratka. Da i dalje ne bi bio „svevideći i sveznajući pripovjedač“, nego da svoju sudbinu Teuta izreče *par elleme*, njom samom.

Navest ću završnu rečenicu: „Pisma rukopisa pulsiraju ljubavlju, koja garantira traja-nje i nadu da može naići svakog časa putevima kojima mi hodimo“. Dakle, „dvadeset i tri stoljeća učinila su svoje“ pa rukopis „nije svuda čitljiv“. Svjedoči o njezinim lutanjima Ilirijom sa svojom majkom Birsenom, s kojom ostaje do njezina odlaska. Javljaju se i kao prosjakinje, muči ih glad, neizvjesnosti... „Četiri pergamene nađene su u posebnoj posudi. Njih je pisala druga ruka. (...) Ne postoji svjedočanstvo o njenom kraju. Snovi govore da je živa.“

U tomu je i smisao cijele ove priče: Teuta je i danas živa, evo je na naslovnici romana. Pergamene, odnosno poglavlja, nose naslove rednih brojeva, ali slovima, od Prva do Četrnaesta. Dva su uporišta tih lutanja: Naron i Daorsan. (Na oba mjesta postoje i danas ostaci bivših građevina, op. SMK.)

Slijede naslovljena poglavlja, stanovito pjesme u prozi, ali ne bez narativne podloge, a osobito s brojnim sentencijama: **S duhovima** („Sve što je u jednom vremenu izgleda trajno, u drugom može biti ruševina“); **Tužaljka u Daorsanu (San)** („Istočna kapija. Bila! Sada je nema“); **S biljem**, „u istoj posudi, na posebnoj pergameni: kada svetišta nestanu, sve je nestalo!“ (Zar nam upravo stoga u minulom Domovinskom ratu okupatori nisu rušili najprije crkve, te gradili svoje? Sve se ponavlja, i danas!); **O cvijetu** „Oholost će pojesti Rim.“, „Nigdje legija, iris ponovno raste“; **Kći sudbine** („Njezina kob daje krila“.) Premda nema oznake gdje su zapretani njezini tjelesni ostaci. Znači, posvuda su! I ona je posvuda, gleda nas čak i iz cvijeta.

U sjenci hrama je stanovito i navedeno **četvrta knjiga** i završni dio cijele pripovijesti, širokokutnoga povijesnoga i epskog totala ispisanoga lirskim načinima. To je sada samo jedno kratko poglavlje, ne više dvadeset i jedno, naslovljeno **Nestajanje**. Na svega četiri stranice (a i čitav roman nije dug, 230 stranica krupna sloga), tu je sve usmjereno na **opstajanje**, na jezik, na narod. S više konotacija prema suvremenoj crnogorskoj i hrvatskoj recentnoj zbilji. „Ne smijemo reći Iliri. Tko se kaže pravim imenom, slijede kazne.(...) Preci u san dolaze. Zovu imenima.(...) Jezik rađa pjesnika. Pjesnici jezik. (...) Jezik nije umro. Zapretan je u nama. Riječi ne umiru.“ (U Hrvatskoj danas, nažalost, i hrvatske riječi umiru, a s ekranā i s novinskih stranica *beče* se anglosaksonske jezične nakaze: *okeji, vikendi, šoui...* o.p. SMK)

Brojna su mjesta koja sam čitajući knjigu označio da ih treba zapamtiti, ponovno pročitati ili navesti, a samo neka sam i naveo; ova knjiga zahtijeva pažnju, znači pomno čitanje.

Književno-kritičko sagledavanje

Estetsko

Ništa nije toliko podložno nestalosti i promjenjivosti kao estetika i estetska motrišta. Ugrubo rečeno, tih motrišta je koliko i čitatelja te svaki od njih ima vlastito sagledavanje. Ipak, postoje neka općeprihvaćena određenja koja mogu biti orijentiri i pripomoć pri izricanju književno-kritičkih procjena.

Doista, ovo je tek uvjetno roman. Znači, tijek Teutina života do njezina nestajanja, ali je i historijska kronika propasti Ilirskoga Kraljevstva. Ujedno i reanimacija nekadašnjega načina življenja. S brojnim mudroslovnim i misaonim stranicama. S brojnim lirskim iskazima, s brojnim sentencijama, s brojnim aluzijama, na suvremenost, na nas sada i ovdje ...

Značajni i veliki pisci, a to je i Miraš Martinović, razbijaju ustaljene forme, prihvaćene norme i načine, stvaraju nove, vlastite, jedinstvene ... Takva je i knjiga o Teuti, ilirskoj kraljici. Vrsno neodrediva, posebna, svoja.

Kao i u svim svojim dosadašnjim djelima (koja sam imao privilegij čitati!), on piše o prošlosti, čineći njome suvremenost.

Etičko

Svako značajno umjetničko djelo temelji se na čvrstim moralnim postulatima, to ga i čini značajnim. Sudbina Ilira mnogim je današnjicima daleka i nezanimljiva, ali ne i onima koji misle dalje, streme više, osjećaju dublje, promišljaju temeljitije. To je i naša sudbina, zajednička. Na svaki pedalj zemlje na koji ugazimo, već davno prije nas ugazilo je pralirsko stopalo; i u Risniumu i Naroni (u dolini Neretve) i Daorsanu... posvuda smo na tomu danas mi, današnjici.

Ne zove se bez nekog razloga **Ilirik** jedna od pokrajina srednjovjekovne Crvene, u značenju – južne Hrvatske (jer su se strane svijeta tada označavale bojama!; Ostale tri pokrajine su Duklja, Zahumlje i Travunja.)

Ne opjevava bez nekog razloga Andrija Kačić Miošić (1704. – 1760.), najznačajniji hrvatski pučki pjesnik, u svojem znamenitom *Razgovoru ugodnom naroda slovinskoga* i junaštva Skenderbega Bana. U toj knjizi su sakupljene hrvatske narodne pjesme izgovarane i uz gusle pjevane hrvatskim jezikom (to znači isto što i „slovinskim“). Te pjesme znamenitoga Skenderbega, borca protiv Osmanlija, osjećaju svojim junakom. Nije se bez nekog razloga romantičarski hrvatski narodni preporod u prvoj polovini 19. stoljeća zvao ilirizam. Nije se bez razloga hrvatski jezik u počecima toga pokreta zvao ilirski! A novine – *Danica ilirska*. Konačno, nije bez nekoga razloga ni to da Ivan Mažuranić (1814. – 1890.), „ban pučanin“, u svojem znamenitom epu *Smrt Smail age Čengića* veliča junaštvo Crnogoraca: „četa mala, ali odabrana/ djedi vaši rodiše se tudjer, i vi isti...“

Sve to Miraš Martinović može i ne znati ili imati tek negdje u primisli, u svijesti i savjesti, ili zagubljeno u društvenoj podsvijesti, ali nije bez nekog razloga ni to da se crnogorski pjesnik, kojega vidim (i napisao sam tako!) najcrnogorskijim među svim suvremenicima, bavi sudbinom Teute i njezina podjarmljena kraljevstva.

No i bez svega toga, Miraš je Martinović u svakoj svojoj prozi i u svakoj se svojoj pjesmi, gdje god je to moguće, pojavljuje kao zaštitnik ne samo umjetnosti, a protiv silnika i moćnika, nego svih nevinih, nemoćnih, svega razorenog nasilničkim rukama i ratovima, uvijek je na strani pravедnosti i ljudskosti, „čojstva i junaštva“, kako također već napisah, a to baštini iz povijesti vlastita naroda. Iznimna sudbina ilirske kraljice koja je nasljedovala krunu ilirskih kraljeva i zemaljskim putovima išla „sama“, nije mogla doći do savjesti, humanosti i pravdoljublju predana autora, a da je zanemari. Štoviše: Teuta simbolizira sav Mirašev hod po historijskim ruševinama koje istražuje i oživljuje, u ime ljudskosti.

Gledano upravo s etičkog književno-prosudbenog motrišta, *Teuta, kraljica Ilira* vrhunsko je i književno i ljudsko djelo.

Gnoseološko

Sve nove spoznaje u našem vremenu, a i u svakomu vremenu, pripadaju tehničkim, danas i elektroničkim čudima i čudesima, u polju su komunikologije... Međutim, ljudi i ljudski odnosi isti su u 21. stoljeću kao i oni u prvom. U koječemu i primitivniji (pirsinzi, tetovaže...)! Ni olimpijada, kada se zbraja sve ljudstvo u zajedničkom i prijateljskom nadmetanju, istina samo tjelesnom, nije nova: u Grčkoj će vam turistički vodič pokazati livadu u Olimpiji, gdje je prijateljsko nadmetanje već tada i na taj način započelo... Ni u umjetnosti nema nečega nova: kad se mislilo da je novina slobodan stih, ubrzo

se saznalo da je čitavo pjesništvo baš njime i započelo... Kad su francuski avangardisti, osamdesetih prošloga stoljeća, otkrili *La poesie après le mot*, poeziju poslije riječi, crte, grafičke znake..., zametnuli su i crte i crtarije u vlastitim pračovječjim špiljama, a „črtama i rezama pisahon pogani sonšte“ i naši pradavni preci, i ilirski i staroslavenski, itd.

Rimljani su zapisali (zapravo ponovili Eklezijata iz trećega stoljeća prije Krista, a on tko zna koga i kada odranije!): *Nihil novi sub sole*. Doista, ničega pod suncem nema nova, osim što je svaki pojedini čovjek novorođen, znači nov, novi mali mikrokozmos („Luči mikrokozma“!), posve sličan svima ostalima, ali ima vlastit otisak palca, samo svoj! (Daktiloskopiju je otkrio Ivan Vučetić, Hvaranin, Hrvat, u Argentini!)

Odnedavna se zna da svatko od nas *samo svoj* ima i genetski kod...

Dakle, pisac u već poznato unosi sebe, daje sebe, otisak vlastita palca, svojega genetskog sklopa, svoje riječi, samo svojega viđenja svega već znana.

Miraš Martinović je doista poseban i jedinstven u otkrivanju zametnutih ili čak nepoznatih nam davno minulih žena i gradova. (Umrijet ćemo, a toliko će „ostati neviđenih gradova i žena“, Alfirević!) Ovdje jedne posebne žene, posebne joj sudbine i jednoga rijetko viđena i znana grada, danas gradića na crnogorskom tlu, ali ne samo njega, Risniuma, Teutina mjesta kraljevanja...

To je i toliko je nova spoznaja i ova Miraševa pripovijest.

Lingvostilsko

Jezik ovoga djela crnogorski je – više govor, nego jezik, budući da ne usvaja primjenu najuočljivije posebnosti crnogorskoga jezika, nove grafeme (ś, ź...). Međutim, poštuje ih kao foneme (*sjutra*, npr.), a čitatelj sam bira izgovor. (Napomenuti je da sve te foneme poznaje i starija hrvatska književnost, osobito ona dubrovačka, ali ni tu nemaju posebne grafeme, osim „dz“: *dzora*, *dzera*, *padzar*; novije: *partidzan*, skraćunica DZUR / ZUR (Zakon o udruženom radu), itd. U novoj grafemskoj opremi ti stari fonemi javljaju se kod nekih hrvatskih suvremenih pisaca i novinara, i sam ih ponekad koristim, to mi je materinski jezik, a to zahtijeva i fonemsko načelo pisanja i izgovora!

Lingvistički, znači, Miraš je na fonološkoj i morfološkoj razini nezanimljiv, ali ne i na onoj sintaktičkoj: njegova je rečenica, u pravilu, krnja, sažeta, često izostavlja pomoćne glagole gdje god može, a jednako tako koristi i infinitive. Za to pokazati, ne treba ni otvoriti neku stranicu ove knjige, iako nailazimo potvrdu za to na svakoj od njih. Sve je jasno već iz kratka promidžbenog zapisa na ovitku knjige: „S njom rođena. Osjećala je na svakom koraku. (...) Nositi sudbinu kraljevstva. Poistovjetiti se s njim. Ići zemaljskim putovima...“

Ta sintaktička posebnost i dosljednost čini načinsku/ stilsku jedinstvenost i već nakon rečenice-dvije, prepoznatljivost svega što piše ovaj izvanredni pisac.

Akribijsko

Stilska osobitost ujedno je i akribijska. Ispisanost. Pletenje teksta bez ikakvih zastoja. Niti jedne duge rečenice. Piše protočno, lako, u svakomu detalju osmišljeno. Sentenciozno. Nešto tako napisano ne dopušta preinaku ni sumnju, stameno je, kao nešto definitivno potvrđeno; takav je dojam! Ali i stvarno je tako.

Povezanost lingvostilskog i akribijskog, dakle jezika i načina njegove uporabe s vještinom pisanja, Miraševu djelu priskrbljuje visoke stvaralačke domete.

Recepcijsko

Tko uživa u čitanju ljubića, krimića, pornića, feljtonistike, politikantske esejistike i recentne politike u romanima koji je promiču, pa i oni koji je odmiču i svega toga makulturnog i samodopadnog i pjesništva i prozništva, ne treba se laćati neke knjige Miraša Martinovića. On nije pisac ni za svakoga ni za bilo koga; samo za probrane koje ga mogu i shvatiti i prihvatiti. To nije nadmenost, a ni nadmoć, nego puka i lako provjerljiva činjenica.

Međutim, svaki pisac želi biti što čitaniji pa tako i Mirašev ovaj roman i druga njegova štiva ovise o školskim nastavnicima jezika i književnosti i o programima nastave toga školskog predmeta, o propisanoj lektiri, o „političkim tijelima“, nažalost. Među nastavnicima književnosti uvijek ima onih koji umiju mladima prenijeti ideje i vrijednosti svakoga valjana teksta. Znam da ovaj pisac ima stanovit, iako malen, krug vjernih čitatelja i tumača, što raduje. Omogućuju, a ponegdje valjda i omoguće da shvate, a to znači i da prihvate ovoga posebna pisca zaronjena u prošlost e da bi nam naša sadašnjost bila što vidljivija i što ljudskija.

Kao čitatelj sam obvezatan pripomenuti kako ne bih imao ništa protiv da mi je pisac u *Knjizi prvoj*, jednako tako i u *Pergamenima*, nakon rednog broja poglavlja i dvotočke, naslovio i temu koja slijedi. To je kao putokaz kada nekamo idemo. Što je tih putokaza više i što su bolje postavljeni, i „putovanje“ kroz neku knjigu je bitno olakšano. Recipient je tomu, u načelu, uvijek zahvalan.

Međutim, u vremenu kada suvremeni intelektualac sve znanje svijeta ima na svojem pametnom mobitelu *zabodenu* u traper hlače iznad svoje stražnjice, i osim njega ništa drugo ne čita niti ima potrebu čitati, nego samo gleda suvremenu „Bibliju u slikama“, dakle – televiziju, pročitati nešto u miru možemo tek povučeni u katakombe izdvojene intime, kao prvi kršćani...

Posebno

Sedmo književno-kritičko motrište ili stajalište nije obvezatno kao sva ostala, nego je posebno, a takvih posebnih ima dvadesetak.

Ovdje je to domoljublje i poštivanje drugih i drugačijih. *Teuta, ilirska kraljica* saga je o tomu kako se voli domovinu, kako je se ne odričemo ni kad smo stjerani u planine i svedeni na goli opstanak, kao Teuta... A to nosi uza se i neporecivo čovjekoljublje, istinoljublje, bogoljublje, sveljublje, kompletna autora.

Knjiga je ovo istinske ljubavi prema svima ugroženima i mudrosti kako da se to i izrekne.

Osobni odnos prema temi ovoga romana/ Podsjećanje

Iliri su se, i u ovom se romanu to spominje, pokapali tako da bi u kamenu grobnicu, među suhozidno oblikovanim kamenim pločama, položili pokojnike, ostavivši uza njih,

uz glavu i tijelo, nakit i druge njihove osobne stvari. Na tako oblikovan prirodni „sarkofag“ nabacivalo se kamenje. Svatko tko je prolazio bio je obvezan, kaže pučka predaja i danas živa u mojemu zavičaju, nabaciti kamen na to i tako su se stvarali ponegdje golemi tumuli ili gomile. Takvu sam grobnicu vidio vlastitim očima kao radoznali petogodišnjak, otvorenu kada su komunističke vlasti 1945. jednu golemu gomilu, kamenje s nje, mljeli „šodericom“, čija me buka privukla, e da bi smljevenim kamenjem tumula posuli tadašnju makadamsku cestu na lokaciji zvanoj Lug, uz današnje skretanje ceste prema Moluntu. (Što je dalje bilo s njom, ne znam, je li makar dokumentiran onaj kostur s brončanim nakitom? Vjerojatno je sve naprosto samljeveno, danas toj gomili, koliko znam, nema spomena, nema je nigdje osim u mojemu sjećanju!) Još jedna gomila, sto metara od moje osnovne škole i oko petsto metara od rodne mi kuće imala je na vrhu ukopani bunker talijanske vojske gdje smo se mi djeca igrali skrivanja. Na privatnom posjedu, danas je poravnana i zatrpana bagerom. No dvije reprezentativne ilirske nekropole još je lijepo vidjeti pored susjednog sela Pločice, a jednu u također susjednom selu Mikulići...

U Konavlima, gdje je živjelo ilirsko pleme Adrijejeci, a navodim ih u monografiji *Konavle*, spominje ih i Miraš u romanu, bilo je čak 56 ilirskih nekropola. Zna se i to da je, pored velikog mitraističkog bareljefa u selu Močići, bio uklesan lik Vidasusa, ilirskoga boga stada i livada, kasnije uklonjen cementnom posudom za pranje rublja. (Naime, *mitreji* su uvijek „uz vodu“, ovdje podzemnu, a sve skupa je i danas na privatnom posjedu, praktično nedostupno...) No Vidasus je ostao „živ“ u mojoj poemi i u istoimenoj knjizi *Konavoski vez*.

Ilirska prisutnost zabilježena je i u povijesti Hrvatske za kralja Tomislava, kada je njegovo kraljevstvo obuhvaćalo približno sav prostor bivšega Teutina kraljevstva, a u Crvenoj ili Južnoj Hrvatskoj, kada su boje označavale strane svijeta, jedna od četiri pokrajine Tomislavova južnog dijela kraljevstva je, rekosmo već, *Ilirik*. Ne zaboravimo ni *ilirski pokret* koji u Hrvatskoj označuje književnost romantizma, antologiziranu i u radio-izdanju *CD Iliriae lira (Croatia Records)*... (Tomu sam scenarist i audio-redatelj.) Hrvatski jezik tada se zove i piše *ilirski jezik*. Novine toga doba su *Danica ilirska*. (Novine *Crvena Hrvatska, 1891. - 1914.*, izlaze u Dubrovniku...)

Sve to na ovom mjestu ima razloga navesti kao dokaz da Miraš Martinović piše o živom povijesti, o narodu koji je ovdje iščezao pomiješan s romanskim (rimskim), a poslije i sa slavenskim življem koje je nadvladalo, prije svega jezikom. Koje ga Iliri tada nemahu zapisana! Međutim, Miraš u ovoj knjizi navodi da je *blavor*, pitoma zmija koja progoni otrovnice, ilirska riječ.

(I Ilirima „sveta zmija“. Spominje još neke ilirske riječi, str. 218.)

I jezici su se, znači, pomiješali. Moguće je.

Znanstvenih dokaza nema, ali da su u konavoskoj genetskoj mješavini Slavena, Romana i najstarijih, Ilira, prezimena koja završavaju na „e“ (npr. Skvrce), na „o“ (npr. Sukno), na „a“, npr. Rašica), na „n“ (npr. Ban), i ne samo ta ilirskog podrijetla, i to je moguće.

Kuće su se u mojemu rodnom selu razlikovale po tomu što su neke imale oko tri metra kamenim zidom ograđeno dvorište. Takav način gradnje sam gledao u Prizrenu, čak u sjevernoj Kini i u Peking (kada sam posjetio znamenitog pjesnika Ai Qinga). Kuće bez ikakve obzide su prevladale; obzidane visokim kamenim zidom danas je rijetko naći.

Iz djetinjstva se sjećam sintagme „šporka race“. Tako bi rekao onaj koji ne dopušta da mu sin dovede snahu iz kuće „šporke race“ ili obratno: neće dati kćer za „šporku racu“ („sporko“ je romanizam). Na kraju su se i u tomu svi pomiješali pa su danas svi „šporke race“, iako je više nitko ne spominje.

(Ni u Dubrovniku „gospara“, odnosno plemića, više nema, ali su sada svi gospari, makar u oslovljavanju!)

Slično tomu upravo se začinjte europska „negroidna rasa“ imigranata i domaćih, koja će u budućnosti prevladati, a već tomu svjedočimo u Francuskoj, Britaniji, Njemačkoj...

Zašto sam uvjeren da Iliri namjerno nisu ništa zapisivali, premda su gradili gradove te reljefima uklesanim u kamen i skulpturama vizualno predočavali svoje bogove? Kada sam skupljao materijal za pisanje monografije o Konavlima, htio sam da se nešto zapiše i o pučkim jelima. Kao dijete sam se zatekao u susjednoj kući gdje su blagovali neku vrstu gulaša od zečevine, a kako je običaj počastiti došljaka, sjećam se jedinstvenog mirisa i iznimno ugodna okusa toga jela. Stoga zamolih susjeda iz jedne od onih kuća opkoljenih visokim kamenim zidom, neka mi „da ričetu, da zapišem kako se to jelo paričava“.

Dugo me gledao, još dulje šutio, pa konačno reče:

„Govori se tuda po selu da ti tamo u Zagrebu nešto pišeš. Slušaj me dobro: moja ti je: ne piši ništa, nastradat ćeš! A zeca ulovi, donesi mi ga pa ću ti ga ja parića, dā ću još i kruva i vina!“

U Zagrebu su svojevremeno tiskani putopisi o Dalmaciji Predraga Matvejevića, profesora francuskog s književnim ambicijama; u svim su novinama naveliko hvaljeni, prevedeni na talijanski... Ne sjećam joj se naslova, ali napisao sam bio (po tadašnjoj dužnosti) kratak prikaz te knjige, označivši je površnom, s neznalačkim dojmovima te prigovorio autoru što je posve zanemario ilirsku prisutnost na dalmatinskoj obali, uočljiviju od one grčke pa i rimske.

Tada se susjedov svjět pokazao točnim: eliminirali su me! Odasvuda! Remetio sam im samohvaliteljsku idilu! I danas me stoga onemogućuju i prešućuju. (I ne samo stoga, dakako!)

Miraš Martinović je o ilirskoj povijesti na istočnoj jadranskoj obali, a poglavito o slavnoj kraljici nesretne sudbine, napisao vehementnu knjigu koja ne donosi tek posebnu i trajnu književnu vrijednost, nego ujedno i čast i ugled crnogorskoj književnosti i naciji. Svakako i albanskoj („ima i drugih nego ti“, reče Tin, a humanist kakav je Miraš Martinović koji „misli i na druge“, to i ostvaruje).

(Konavle, 19. lipnja 2021.)

Kamo ideš, Jasmila?

Praviti film o historijski važnom događaju, posebno onom koji nosi težinu sjećanja na ljudsku bol, patnju i stradanja nevinih žrtava, pretpostavlja ogromnu količinu hrabrosti i autorske zrelosti. Hrabrosti će neminovno biti ako autor ima snažnu želju i potrebu snimiti film, a zrelost o kojoj je ovdje riječ, odraz je dosljednosti redateljskog rukopisa prilikom oblikovanja gomile istraženog materijala u filmsku cjelinu, u čvrstu i unikatnu umjetničku viziju.

Autorska zrelost pritom ne mora imati veze s redateljevim iskustvom, brojem godina i filmova. Laszlu Nemesu je *Son of Saul* (2015.) bio debitantski film, ali je proveo osam godina u istraživanju i razrađivanju scenarija, traženju najprikladnijeg izričaja. Steven Spielberg jednako je dugo tražio stil *Schindlerove liste* (1993.), čak i s dvadeset godina redateljskog rada te petnaest filmova iza sebe. Rezultati tih traženja bile su stilski konzistentne, a pritom estetski i redateljski različite vizije strahota holokausta. No filmovi obaju redatelja svejedno su naišli na preispitivanja kod suvremenika i kritičara.^{[1], [2]} Nije stoga nimalo čudno što je njihov oprez dijelila i Jasmila Žbanić koja je prvi igrani film o genocidu u Srebrenici – *Quo vadis, Aida?*, završila i premijerno prikazala na festivalu u Veneciji tek 2020. godine, nakon šest godina pisanja scenarija i još više godina istraživanja.

Žbanić je napravila najambiciozniji i najuspješniji BiH film u jako dugo vremena, ostavila je emocionalno dirljiv, hrabar i važan testament žrtvama Srebrenice i jednom od najtragičnijih događaja u novijoj povijesti BiH i Europe, ali je također ipak propustila pokazati i spomenutu autorsku zrelost, dosljednost u filmskom rukopisu i stilu.

Quo vadis, Aida? prikazuje događaje nekoliko dana prije genocida u Potočarima kod Srebrenice, gdje je, prema službenim podacima, u srpnju 1995. ubijeno više od 8000 dječaka i muškaraca, mahom civila Bošnjaka. Glavna linija radnje filma prati Aidu Selmanagić (Jasna Đuričić), prevoditeljicu za nizozemske trupe UN-a stacionirane u Potočarima, u improviziranoj vojnoj bazi, dok se jedinice Ratka Mladića (Boris Isaković) velikom brzinom približavaju gradu. Nizozemski vojnici uvjeravaju lokalno stanovništvo da će biti zaštićeni i sigurni, da im se ništa ne može dogoditi u sigurnoj zoni pod zaštitom UN-a, premda i sami znaju da je to neizvjesno, ako ne i izravna laž. Ova filmska ratna drama, zasnovana na povijesnim činjenicama, brojnim snimkama i zapisima, tako prati jednu ženu i njezin pokušaj da, ako već ne može spasiti čitav narod, spasi barem muža i sina.

Kao kod Nemesa i Spielberga, polazna točka za Jasmilu Žbanić prilikom razvijanja scenarija bilo je književno djelo, u njezinu slučaju autobiografska ispovijest Hasana Nu-

hanovića, *Zbjeg – Put u Srebrenicu*, prvi put objavljena 2012. godine. Upravo zbog Jasminina čvrstog uporišta u povijesnim faktima i samoj Nuhanovićevoj knjizi, neinformiran gledatelj može biti uvjeren da je ovdje riječ o fiktivnoj rekonstrukciji životne drame jedne stvarne osobe koja nosi ime i prezime Aida Selmanagić. Ipak, glavna junakinja Aida nije temeljena na konkretnoj osobi koja je preživjela ove strahote, ali je glumački i scenarijski dosljedno i kompleksno razrađen lik, izgrađen od svjedočanstava različitih preživjelih osoba.

Aida utjelovljuje težinu događaja koje danas nose majke i supruge ubijenih muških civila u Srebrenici. Njezina linija radnje omogućava gledatelju da se, na intimnijoj razini, poveže s filmom i samim događajem. Zbog toga Žbanić uspijeva ostvariti konačnu emocionalnu katarzu kod gledatelja u sceni identifikacije kostiju žrtava u epilogu filma – vrijeme koje provedemo s Aidom promatrajući događaj iz njezinih cipela, pokušavajući razumjeti njezine dvojbe i odluke, učini da se sva emocionalnost slike u toj sceni sruči na nas pa u jednom trenutku potpuno zaboravimo da gledamo fikciju, odnosno igrani film.

Žbanić u svom filmu stoga interpolira Aidinu fiktivnu liniju radnje također i dokumentom, odnosno rekonstrukcijom stvarnoga događaja i likovima koji predstavljaju stvarne osobe, krvnike ili žrtve. Tako je, dakle, jedan od likova u filmu i zapovjednik vojske bosanskih Srba, osuđeni ratni zločinac Ratko Mladić, stvarna osoba. Preko lika Mladića i ostatka njegove vojske, gledatelj uspijeva dobiti obrise konteksta rata u BiH i samog genocida u Srebrenici, barem onoliko koliko mu je dovoljno za gledanje filma. Činjenica je da se u filmu nikad ne adresira sam rat u BiH, odnosno njegov širi kontekst i sve umiješane strane, a Žbanić izbjegava dati prostora informacijama koje bi to detaljnije elaborirale. Film sasvim dobro funkcionira bez znanja o kontekstu jer kanalizira dovoljno autentičnu emociju da gledatelj ne mora nužno postavljati brojna pitanja.

Žbanić pravi univerzalnu priču o stradanju i patnji koju na osnovnoj ljudskoj razini može jednako razumjeti gledatelj iz BiH, kao i gledatelj iz bilo kojeg dijela svijeta koji uopće ne poznaje kontekst devedesetih na prostoru Balkana. Ipak, paradoksalno, upravo se nama koji potpuno razumijemo kontekst dešavanja u filmu čini kao da konteksta nedostaje, kao da su elementi stvarnog događaja previše skriveni, odnosno premalo prikazani u filmu.

Nedorečenost koju *Quo vadis, Aida?* ostavlja na planu konteksta samog događaja rezultat je nedosljednosti i proizvoljnosti redateljskih odluka i stila. Žbanić redateljski levitira između objektivnog, gotovo dokumentarnog prikaza događaja, iz perspektive sveznajućeg pripovjedača, i subjektivnog, impresionistički suptilnog prikaza strahota u Srebrenici, iz perspektive jedne osobe, prevoditeljice Aide.

Konkretnije rečeno, Žbanić je ovdje stilski u dvojbi: treba li postupati s kamerom kao u filmu *Son of Saul* ili napraviti *Schindlerovu listu*. Taj manjak odlučnosti čini da se oba stila međusobno poništavaju i time gube ponešto od kvalitete koju bi imali kada bi stajali samostalno. Jer Aidina subjektivna perspektiva uvjetuje redateljicu da skriva i ne iznosi informacije koje Aida kao lik ne vidi ili već poznaje, a pošto dokumentarni stil zahtijeva objektivnu vizuru, redateljica ipak mora kamerom napustiti Aidu i ponuditi informacije koje bi nešto objasnile, čineći tako *medvjedu uslugu* samoj sebi.

Dakle, Aidina subjektivna perspektiva u filmu usmjerila je Žbanić u donošenju važnih redateljskih odluka, poput one o prikazivanju ubojstva (i krvi) u filmu. Redateljica izbjegava prikazati bilo koje ubojstvo, ne vidimo čak ni lokvicu krvi, a kamoli najveći od svih

zločina, masovno strijeljanje muškaraca u kinodvorani u posljednjoj trećini filma. To može biti sasvim jasna, pametna i hrabra redateljska odluka budući da sama Aida ne svjedoči pogubljenju svoje obitelji, kao što ne vidi niti jedno ubojstvo ili zločin koje počinje Mladićeve horde. No to bi redateljski funkcioniralo da je film vođen samo i isključivo iz Aidine perspektive.

Žbanić to ne radi, i onda samu sebe lišava mogućnosti da prikaže ubojstvo u ostalim linijama radnje koje ne uključuju nužno Aidu Selmanagić. U tom slučaju ispašta ova druga, sveznajuća perspektiva ovog filma, jer se kao gledatelji onda imamo pravo zapitati – zašto jedan film o ratu i genocidu izbjegava prikazati ljudska stradanja?

Ovaj problem najbolje ilustrira scena masakra u kinodvorani. Žbanić montažno uvezuje niz širih planova muškaraca dok stoje u dvorani, s detaljem pušaka u rupama na zidu, nakon čega reže na total ispred kinodvorane u kojem u *off-u* čujemo rafal pušaka. Prva dva kadra pripadaju objektivnoj vizuri i u tom slučaju sljedeći logičan kadar bio bi total muškaraca koji mrtvi padaju na pod dvorane. Međutim, Jasminin treći kadar, total ispred kinodvorane, vraćanje je na subjektivni stil, na perspektivu Aide koja je pritom odsutna u samoj sceni. Jasminin total bi možda imao smisla kada bismo vidjeli Aidino lice dok stoji ispred dvorane i sluša jezive pucnjeve koji znače gubitak članova obitelji.

No ovakav kakav jest, kadar stilski ne pripada ostatku scene; štoviše, on ukida katarzu koju bismo dobili prizorom pogubljenja muškaraca. Ovo možda zvuči jako ružno, ali je, nažalost, naprosto filmski potrebno i smisleno. Jer film kao medij ne može postojati izvan onoga što kamera vidi ispred sebe. A u objektivnom redateljskom stilu na kojem je građena ova scena, jednostavno ne postoji suptilna alternativa filmskom prikazivanju ubojstva.

Da je *Quo vadis, Aida?* bio tretiran samo iz Aidine perspektive, onda ovoj sceni ne bi bilo mjesta u filmu. U tom bi slučaju, nakon scene odvođenja muškaraca na strijeljanje, uslijedila scena Aidina povratka, a zatim i scena identifikacije kostiju žrtava koja bi time ostvarila još veću emocionalnu katarzu, jer bismo, kao gledatelji, dijelili Aidino neznanje o sudbini njezinih najmilijih, o sudbini svih poginulih muškaraca.

Skrivanje krvi i ubojstva u filmu uzrokuje skrivanje i ostalih vizualnih elemenata koji bi nam neposrednije približili intezitet događaja u bazi u Potočarima, u najtoplijem mjesecu u godini. Kao što u filmu kaže pukovnik Karremans (Johan Heldenbergh) kada objašnjava situaciju svojim nadređenim – tisuće i tisuće ljudi tu je bez hrane, vode i WC-a. Ipak, mi to niti u jednom trenutku ne vidimo, odnosno ne osjetimo. *Quo vadis, Aida?* vizualno škrtari na atmosferi koja se osjeti tek na površini slike i ne zahvaća kadar dublje od njegova prvog plana.

Pogledamo li film *Son of Saul*, koji prikazuje događaje iz logora Auschwitz iz perspektive jednog zatočenika, mi, od prvoga kadra, možemo osjetiti svu visceralnost jednog takvog mjesta; Nemes prikazuje krv, znoj, blato, pepeo, čač, mrtva tijela. Ponekad ih tek izvan fokusa objektivna naslućujemo u pozadini krupnog plana glavnog lika, a ponekad on dolazi s njima u izravnog odnos, pa skoro osjetimo vonj tog mjesta gledajući njegovo lice.

U filmu *Quo vadis, Aida?* borimo se vidjeti svaku kap znoja, a visceralnost događaja je gotovo zanemarena. Kad Mladićev vojnik Joka (Emir Hadžihafizbegović) baca protjeranim ljudima kruh u hangaru kao čin milosti, mi ne vidimo niti jednu osobu kako kida kruh na komadiće i proždire ga nakon nekoliko dana gladovanja; ne vidimo ni borbu za jednu štrucu kruha ili pak čin dijeljenja kruha među izmučenim stanovništvom.

Također, a to je možda i važnije, izbliza ne vidimo lica ljudi koji borave u hangaru; mlada, stara, neispavana, glatka, naborana, lijepa i manje lijepa, bilo koja lica. Žbanić nas nikad ne upozna s prognanim stanovništvom, a oni postaju velika scenografija koja ispunjava pozadinu kadra. Zbog toga u filmu više znamo o nizozemskim trupama, nego o protjeranim civilima i ljudima nad kojima se dogodio genocid. Ali, tko su ti ljudi barem kao masa, kao grupa, ako ih već ne trebamo gledati kao pojedince? Žbanić se odlučuje ne otkriti njihov identitet, prikazuje ih kao bilo koju nesrećenu masu u bilo kojem ratu, ali to je tek rezultat stilske nedosljednosti. Aida zna tko su ti ljudi i nije dužna nikome objašnjavati, ali sveznajući pripovjedač ima tu obvezu. Budući da ni redateljica nije sasvim sigurna što je njezin stilski put, ovaj podatak ostaje *misterij*, gomila ljudi gubi svoj identitet i postaje bezlična masa.

Ovdje se otvara jedno važno pitanje: zašto skrivati identitet jedne strane u ratu koji je vođen gotovo isključivo na osnovi identiteta?

Mi ne vidimo zastavu BiH, obilježja Armije BiH, neki religijski simbol (osim dvije džamije u totalu Srebrenice na početku filma); pored Mladića, mi ne saznamo za Slobodana Miloševića, Radovana Karadžića, Naseru Orića, niti je otkriveno da se uopće događa rat u ostatku države, u ostatku regije.

Aidina perspektiva takve informacije možda ni ne bi zahtijevala, iako u subjektivnoj vizuri filma *Son of Saul*, vidimo Davidovu zvijezdu i dobivamo uvid u religiju zatočenika. Zatočenici u tom filmu, dakle – Židovi, imaju identitet. Redateljska etika nalaže Nemesu, kao i Spielbergu u *Schindlerovoj listi*, da u filmu o etničkom čišćenju prikažu identitet stradalih. Čak ako Žbanić želi reći da je nacionalni identitet konstrukt zbog kojeg je besmisleno ratovati, zašto onda ima potrebu pokazati zastave Republike Srpske i dati nam do znanja da su agresori Srbi?

Redateljica koristi činjenicu da je Mladić snimao svaki svoj korak tijekom rata pa u sceni zauzimanja Srebrenice možemo vidjeti kako Mladića prati snimatelj koji odano sluša svaku njegovu indicaciju. Na taj način Žbanić nas približava tom dokumentarnom aspektu ovog filma, a tome u prilog ide i odluka da napravi izravan transkript Mladićevih izjava u scenariju kako bi njegov lik bio što autentičniji, o čemu i sama redateljica jasno govori.^{[3]. [4]}

No ako je to zaista tako, zašto onda u sceni zauzimanja grada, kada se Mladić obraća svojoj kameri poznatim govorom o poklanjanju Srebrenice srpskom narodu povodom velikog blagdana, Žbanić izbacuje njegovu repliku da se „posle bune protiv dahija Turcima osvetimo na ovom prostoru“?^[5] Selektivnim plasiranjem činjenica izbjegava se adresiranje identiteta druge strane u ratu, a samim time ispašta i objektivna perspektiva filma.

Quo vadis, Aida? mogao je, primjerice, objektivno prikazati kontekst genocida u Srebrenici, a istovremeno zadržati Aidu Selmanagić kao glavnu junakinju bez zauzimanja njezine subjektivne vizure, kao što Spielberg radi s Oscarom Schindlerom u *Schindlerovoj listi*. Ovako nam ostaje samo gorak okus stilskeg disbalansa i redateljske neodlučnosti koja se najbolje osjeti u činjenici da ne postoji jedinstven završetak.

Film ima tri potencijalna kraja, a Žbanić ga idejno postavlja između kritike današnjih politika negiranja genocida u Srebrenici i prikazivanja ljudske boli prisutne dvadeset godina poslije, ne opredijelivši se sasvim niti za jedno niti za drugo. Ipak, to ne znači da trebamo zanemariti sav uspjeh i kvalitete koje film zaista posjeduje. Da je film bio odaniji

stvarnim događajima i objašnjavao kontekst, možda bi to zatvorilo vrata internacionalnoj distribuciji, plasmanu na Zapad i, konačno, nominaciji za Oscara, koja će, nadam se, osvijestiti važnost ulaganja novca u filmsku produkciju u BiH.

Možda mi moramo skrivati vlastiti identitet kako bismo danas dobili priliku globalno se nametnuti, iako jedno umjetničko djelo može biti specifično, a istovremeno i univerzalno razumljivo. Na kraju dana, ono što se računa je uspjeh. Činjenica je da trenutno imamo dobru i svjetski hvaljenu filmsku ratnu dramu s ovih prostora, čak i ako ta drama priča univerzalne priče o ratu više nego što govori o jednom specifičnom ratu, o samom genocidu u Srebrenici i nacionalističkim retorikama još prisutnim u našem društvu.

Izvori:

- [1] https://en.wikipedia.org/wiki/Schindler%27s_List#Controversies, članak ažuriran 13.3.2021., posjeta 15.3.2021.
- [2] Scott, A. O., Son of Saul revisits life and death in Auschwitz, <https://www.nytimes.com/>, objava 17.5.2015., <https://www.nytimes.com/2015/12/18/movies/review-son-of-saul-revisits-life-and-death-in-auschwitz.html>, posjeta 15.3.2021.
- [3] Al Jazeera Balkans, Jasmila Žbanić o prvom igranom filmu u Srebrenici, <https://www.youtube.com/>, objava 9.10.2020., <https://www.youtube.com/watch?v=MvfJ5RaD9AA>, posjeta 15.3.2021.
- [4] N1, Žbanić: Zašto glavni lik u filmu o Srebrenici igra glumica iz Srbije, <https://www.youtube.com/>, objava 12.10.2020., https://www.youtube.com/watch?v=nQpHpi_W6e4, posjeta 15.3.2021.
- [5] Stjepanović, Nemanja, Tako je govorio Ratko Mladić, <https://pescanik.net/>, objava 22.11.2017., <https://pescanik.net/tako-je-govorio-ratko-mladic/>, posjeta 15.3.2021.
Nemes, Laszlo, SON OF SAUL (2015), Mađarska
Spielberg, Steven, SCHINDLER'S LIST (1993), SAD
Žbanić, Jasmila, QUO VADIS, AIDA? (2020), BiH, Austrija, Rumunjska, Nizozemska, Njemačka, Poljska, Francuska, Norveška, Turska
(Preuzeto s: <https://offns.rs/off-screen/film/kuda-ides-jasmila/>)

David CORTÉS COBÁN¹

Ljudska i pjesnička dimenzija Tomislava Marijana Bilosnića

Tomislav Marijan Bilosnić: *África*, Trilce Ediciones, (predgovor Alfredo Pérez Alencart, prijevod na španjolski: Željka Lovrenčić); Salamanca, 2020.

*Afriko, prelijepa si!
Dodirnula si mi dušu.
Zbog tebe ću umrijeti od užitka.*

Gabriela Mistral

U novom izdanju knjige *Afrika*² pjesnik Tomislav Marijan Bilosnić vodi nas ljudima i zemljovidima, krajolicima, koji odražavaju dojmljivu sliku afričkog kontinenta. U knjizi nailazimo na izvornu zamisao o vremenu koju u svojoj prosudbi spominje peruansko-španjolski pjesnik Alfredo Pérez Alencart. On posebnu pozornost posvećuje perspektivi i dimenziji ovih pjesama. Također, ukazuje na činjenicu da se *Bilosnićevo novo djelo bavi podrijetlom ljudskog bića*...³. To je, dakako, pjesnički sud o ovdje iznesenim temama. A tu je i drugi komentar koji pridonosi objašnjenju namjere ove knjige. Mislim pritom na tekst naslovljen „Upozorenje vremenu“ čiji je cilj iznijeti opću zamisao o njoj: ... *Afrika je samo tematsko-motivski okvir zbirke koji se nameće kao središnja os autorove egzi-*

- 1 David Cortés Cabán (Portoriko, 1952). Pjesnik, kritičar i izvanredni profesor na Odjelu za moderne jezike na Hostos Community College (CUNY) u New Yorku. Autor je više pjesničkih knjiga, sudjelovao je na međunarodnim pjesničkim festivalima u Portoriku, Kolumbiji, Meksiku, Nikaragvi, Venezueli, Portugalu i Španjolskoj. Venezuelanske pjesnike predstavio je 2014. godine u Bernu i Ženevi u Švicarskoj. Iste godine, Sveučilište Carabobo u Valenciji u Venezueli dodijelilo mu je orden *Alejo Zuloaga Egusquiza* na Međunarodnom festivalu poezije u Valenciji. Godine 2019. grad Salamanca dodijelilo mu je diplomu počasnog građanina, na priredbi održanoj u gradskoj vijećnici i u okviru programa XXI. susreta iberoameričkih pjesnika. Boravi u New Yorku sa suprugom Glorijom Quiñones Caraballo.
- 2 *África*, Madrid, Ediciones Trilce 2020. Predgovor A. P. Alencart. Prijevod s hrvatskoga: Željka Lovrenčić. Treba napomenuti da je ova knjiga ranije objavljena na engleskom: Tomislav Marijan Bilosnić, *Africa*. Urednica Željka Lovrenčić, Zadar, 2017. Preveo s hrvatskoga Roman Karlović.
- 3 „Tigar se vratio korijenima: Afrika“. Uvodno slovo.

stencijalne i esencijalne misli. Na taj način prostor Afrike dobiva jednaku vrijednost kao i prostor pjesme, odnosno, istu vrijednost kao i prostor postojanja gdje autor istražuje i traži svoju bit od davnih vremena do današnjih dana⁴. Uistinu, tematski okvir prethodnog ulomka nadilazi prostor s podacima kako bi čitatelja smjestio puno dalje od granica njegova sadržaja. Jer, u konačnici, ta poezija obuhvaća stvarnost i dubinu života koju zaziva. Zbog toga možemo uočiti da se poezija i povijest stapaju u kozmoviziji afričkog kontinenta. Ozbiljnija namjera ove knjige temeljena je na takvoj viziji rasa i granica čiji su temelji uklopljeni u pjesnički kontekst.

Vezano uz motive i strukturu ove knjige, autor ju je podijelio na osam dijelova. Pjesme su napisane slobodnim stihom kako bi se naglasilo bogatstvo njihovih tema i njihova osobitost. Odnosno, kako bi se, projicirajući ih kroz pjesnički diskurs, predstavili povijesni kontekst i kulturne manifestacije afričkog kontinenta. U tom je kontekstu pjesnik Davor Šalat napisao sjajan esej koji uključuje ideološke i političke probleme. Oni se odražavaju ne samo u promjenama na kontinentu, nego i u čimbenicima koji određuju promjene usredotočene na estetski i povijesni aspekt:

„U kozmološkome se pak smislu Bilosnić u zbirci *Afrika* ponajviše naslanja na načine doživljavanja svekolikog života u afričkim tradicionalnim religijama i kod afričkog crnoga čovjeka općenito. Upravo su mu ti načini svojevrsna spoznajna poluga koju je upotrijebio za radikalno preokretanje naših loših, čovjeka nedostojnih civilizacijskih kalupa. Sasvim drugačijim doživljavanjem života, Bilosnić će doista uspjeti oljuštiti sve naslage nametnute zapadnim racionalizmom i materijalizmom i doprijeti do univerzalne čovječnosti, do dubokoga *univerzalnog crnca* kao kondenzata ljudskosti i metafore svakog izopačenom civilizacijom ugrožena čovjeka, a to smo, zapravo, svi mi“.⁵

Ovaj nas kozmogonijski koncept uzdiže do iskonske vizije bića kako bi se njome istaknula – ne boja kože, već korijeni života i povijesti. U *Africi*, Marijan Bilosnić uspijeva konkretizirati stvarnost koja naglašava običaje i kulturne manifestacije kako bi se putem njih oživio život afričkog kontinenta kroz povijest. Zbog toga se, usprkos neopravdanom osjećaju i stvarnosti koja želi zamijeniti onu drugu, nameće pobjednička povijest koja se ističe upravo u tim tekstovima.

Pjesnik se oslanja na stvarne kontekste ne bi li se što bolje istaknuo sklad krajolika i faune kao snaga koju objedinjuju. Ti se konteksti pojavljuju da bi se opjevalo život. Sve se to održava u jeziku koji obuhvaća ono seizmičko i vjersko u svijetu. Duhovno će jedinstvo biti značajan element koji će pjesničku viziju stopiti s prostranim krajolikom raznolikih tonaliteta i zemljopisnih konteksta. Elementi prirode bit će uređeni prema sjaju kozmosa: *Uvijek nešto novo iz Afrike / između munje i groma / crnci / Ovdje se sve brzo mijenja / kao na biljarskome stolu / ovdje su zvijezde velike / i ljudi ih mrve prstima* (str. 7). Tako glase ovi stihovi. Zemljovid se neprestano izmišlja kako bi narastao u slikama koje se nameću i preslikavaju prodornu viziju života i prirode: *Crnac čeka sunce u kapi rose / kap rose njegovo je srce* (str. 9):

4 Isto, str. 133.

5 Vidjeti Crear en Salamanca (*Stvarati u Salamanki*). <http://www.crearensalamanca.com/africa-poe-mas-de-tomislav-marijan-bilosnic-ensayo-de-davor-salat-y-traduccion-es-de-zeljka-lovrencic/>. Preuzeto 31. prosinca 2020.

*Kamen čitam kao knjigu
čitam zemlju
čitam zrak
pijesak
kaligrafiju zvijezda
gledam kako nestaju mravi
kako se prašuma
sliježe u koru
u krasopis*

*Kapi vode postaje kamen
riječ
sve što se protivi sili teži
misle
da je to njihov Bog*

(Kad kapi kiše postaju kamen, 14)

Ta će vizija također potaknuti na propitivanje koje nameće strašna slika tigra. Ako ga se promatra u mitskoj dimenziji, tigar predstavlja simbol nadmoćniji od života. Njegov uzvišeni lik klizi poput podatka o njegovoj vlastitoj povijesti; više ga puta vidimo kako se, prozračan, pojavljuje u pjesničkoj i ljudskoj dimenziji u ovim stihovima:

*Afrika je žarko zlato neba
Afrika je zlatno sunce zemlje
Afrika je žuti pijesak svile
glina
Svaki je crnac crna rijeka
crna voda
beskonačnost
Pa zašto u Africi nema tigra*

*Afrika je sama tigar
tigrovo carstvo od onoga svijeta
tigrova prva domovina*

*Tigar je povijest Namibije
tigar je Niger
tigar je poglavičina koliba
okićena lubanjama
tigar je crnac
namazan ratnim bojama*

*Sibirski tigar još sanja Afriku
bengalski tigar pri tom osjeća i vrućicu*

*tigar iz Afrike povezao je ljude
cijeloga svijeta
Upregnut u njihova kola
još ih razvozi*

*Tigar je mač afričkoga svjetla
Afrika je plameni Blakeov tigar*

*Stopala tigra još su u Africi
već milijun godina
u hrpi vulkanskog pepela
u pljusku
U omaglici pustinje
tigar traje izgubljen na obzoru
i krvari svake večeri
pred vratima sunca*

*Krv afričkog tigra ispunja noć
krv afričkog tigra zapljuskuje našu slobodu
krv afričkog tigra
drži ljude budne
uz logorsku vatru
Pa ima li onda u Africi tigra
dok ga u zraku vidimo posvuda
kako s anđelima
preskače Mjesec*

(Zašto u Africi nema tigra?, str. 19 – 20)

Tigrovi predstavljaju snagu i ljepotu stvaralaštva. Pjesnik ih vidi kao iznimnu veličinu Afrike. Otrgnuti iz svojega okoliša, poželjni i mrtvi, jer su ih ubili oni koji žive da bi ih uništili, tigrovi su se pretvorili u dragocjeni plijen. Ta činjenica, jasno naznačena u prethodnoj pjesmi, nadilazi stvarnost i vrijeme kako bi odrazila sudbinu tigrova na višem planu. Planu usklađenom sa zlobom svijeta. Kako bi nas upozorila da će tigrovi, usprkos okrutnosti protiv njihove vrste, preživjeti, pjesma će zadobiti kozmičke dimenzije: *Stopala tigra još su u Africi/ već milijune godina...*

A sljedeći stihovi glase: *krv afričkog tigra ispunja noć / krv afričkog tigra zapljuskuje našu slobodu / krv afričkog tigra drži ljude budne / uz logorsku vatru / Pa ima li onda u Africi tigra / dok ga u zraku vidimo posvuda / kako s anđelima / preskače Mjesec?* (str. 20).

Lik tigra donosi aluzije koje slijede jedna za drugom i na povijesnom planu bude svijest onih koji ustrajavaju da ih se lovi. Snaga i upornost njihove vrste, tigrovima omogućavaju preživljavanje. S druge strane, njihove bogate književne slike možemo vidjeti kod pjesnika kao što su, među ostalima, Blake, Borges ili Eduardo Lizalde. Tigrovi su se

pretvorili u književne junake⁶ koji postaju spoj afričke stvarnosti iz prošlosti i sadašnjosti. Sam Marijan Bilosnić ima svoga vlastitog tigra. Treba ukazati na namjeru pjesnika da nas također podsjeti da zaštita tigrova mora biti i naša odgovornost: *dok ga u zraku vidimo posvuda / kako s anđelima / preskače Mjesec...*

U istome tom dijelu (mislim na onaj naslovljen *Zašto u Africi nema tigra*⁷) ima i drugih podataka o korespondenciji i obredima afričkog svijeta koji istovremeno naglašavaju društvenu poruku. Nju jasnije uočavamo u pjesmama *Kralj*, *Kraljeva žena* i *Djeca Afrike*. Ali, u nekim se tekstovima vrlo razvidno izlaže životna drama. U tom ćemo slučaju trebati studiju koja će se time više pozabaviti i ukazati na društveno-političku dimenziju knjige. Ovdje ćemo istaknuti samo čimbenike koji potvrđuju život i povijest Afrike. Pjesnička vizija, kao što je već ukazao Pérez Alencart, potječe od izvorne pjesme povijesti i krajolikâ koja se rađa iz same slike zemlje: *Glasovi obavijeni tamom / plodni glasovi puni kiše / puni neba / glasovi / kao velika crna majka / koja guta bikove / Glasovi kao vode / koje privlače zvijeri* (str. 33 – 34). Rominjanje kiše slušamo u poruci zemlje:

*Tvoja je zemlja crna
tvoja je zemlja bijela
Zemlja protiv zemlje
crvena zemlja
zelena zemlja
pustinja poslije kiše
Zemlja izvan zemljopisa
zemlja koja prži sunce
ugljen
crni otok na mrtvome moru
Tvoja je zemlja griva
slobodna
na čelu vjetra
Tvoje su oči licem u lice
sa zemljom
Zemlja za zemlju
zemlja s crnim nebom
u zemlji davni narod
lebdí
iznenadno zelen*

(Pustinja poslije kiše, 34)

Zemljani elementi, snagom koja potječe od prirodnog ozračja, uzdižu bića u istodobnu i duboku sliku. Vezano uz to, naslove se može promatrati kao proširene krugove osjećaja koji iz njega izviru. Pjesme kao što su *Sunce*, *Visoka trava* i *Noć*, bilježe ovu

-
- 6 Podsjetimo se druge knjige naslovljene *Tigar*. U značajnome pjesničkom opusu Tomislava Marijana Bilosnića tigar je simbol koji u svojoj ljudskoj i društvenoj dimenziji preslikava urođeno dostojanstvo.
- 7 Pjesnik knjigu dijeli na osam dijelova: „Crnac plavih očiju“, „Zašto u Africi nema tigra?“, „Kalebas“, „U Africi smo rođeni“, „Crno pokriva trbuh svijeta“, „Crna žena“, „Rika jelena“ i „Put za Timbuktu“.

stvarnost i obilježje su glasova koji prodiru u svijest svijeta. Dakle, ti elementi (*zemlja, sunce, kiša*) tvore strukturalni temelj koji ističe zemaljsku i prostornu sliku tekstova i vjerskim osjećajem prožima životne manifestacije suprotstavljene svetome principu zemlje. U prvom ćemo planu vidjeti čovjeka stopljena s prirodom, a u drugom – njegovu duhovnost nasuprot svemira: *Zemlja izvan zemljopisa / Zemlja koja prži sunce / ugljen / crni otok na mrtvome moru...* glase stihovi (str. 34). I dalje: *Sunce je veće od nojeva jaja / sunce je kao moja crna glava* (str. 35). Ili, primjerice, ovi: *Visoke su trave napeti / ud / Visoka trava je stare majke / kika vrača / flauta / nabrekla kao žila na sljepoočnima* (str. 36). U tim pjesmama ne pronalazimo samo zemljane elemente vezane uz ljude i uz sam krajolik, nego i bit stvaralaštva u svim aspektima života na kontinentu.

U poglavlju naslovljenom „Kalebas“ pjesnik će nastaviti isticati običaje i religioznost koja usklađuje različite oblike svetoga uokvirene u ono najreprezentativnije iz kulture i života. Primjerice, *kalebasi* koji su zamišljeni kao kružni oblici planeta, mijenjaju svoje doslovno značenje kako bi nadišli prirodno stanje: *Trbušasta tikva vrču od pečene zemlje slična / koju nikada neće napuniti voda / u koju Mjesec nese jaja noći / u svoju maternicu* (str. 47). Ta je „trbušasta tikva“ „slika svijeta od tijela“ ukorijenjenog u zemlju i pretočenog u jedinstveni zemljovid svemira; u njoj pjesnik sluti „sjemenku“ kao simbol plodnosti.

Ovu višestruku i šarenu viziju života također će upotpuniti maske. Prožete svetim i stoljetnim osjećajem, preslikat će podrijetlo bića na temelju onoga na što potajice ukazuju: *maska je goli život / ona je prava žena / uvijek slobodna / duboka noć / i ništavna* (str. 49). Zbog toga, maske nisu samo svjedočanstvo društvenog iskustva pretočenog preko vremenâ i stvarnosti koji uokviruje bit ljudskog bića unutar sveukupnoga i dubokog osjećaja svemira: *Što je to što čovjeka / pretvara u masku / u lice / koje se preobražava / koje se zaklanja / dok se lebdeći / penje / uz mjesečevo tjeme* (str. 51, 52).

Pitanje iz prethodne pjesme ističe izvorne načine obreda i kulture te njihov kontinuitet: „natjecateljske maske“, „maske mudrosti“, „maske brzine“, „maske čovjeka“, „maske s krunom tišine“... Tako da će se, dalje u pjesmama, maske povezivati s jezikom koji se prelijeva preko stvarnosti, sve dok se ne otkrije da svijet nikada nije isti te da se ljudsku povijest može promatrati iz raznih kutova. Odnosno, s obzorja različitih spoznaja i društvenih iskustava, i iz dubokih estetskih i duhovnih dimenzija.

Druga karika ovoga poetskog niza je drveće. Ono je nepromjenjiv simbol zemlje. Kao simbol snage podiže svoje grane u nepokretnom krajoliku. Ne u onome iluzornom, nego krajoliku stvarnosti koja odražava svijest o životu i povijesti. Kako bi se odrazila u svemiru, pjesma *Stablo* (54 – 59) rasprostrt će svoju sliku kroz stoljeća. Baobab će biti savršeni simbol potvrđivanja materije uronjene u vrijeme i stoički simbol života: *Vez od grančica / zvijezde ruke / odriješene velike krošnje / oči /most koji se povija /s oblakom / stablo / školjka nad mojom glavom/ (...)* Uistinu, drvo će se pretvoriti u sliku koja će se uzdizati iz dubina najavljujući povijest svemira i postojanja:

(...)
*Stablo koje je i od sebe različito
kao čovjek
čas vezan uz majku
čas uz oca
s lišćem koje vene*

*kao vihor
u užarenom oblaku
Stablo kao doba godine
blagoslov
ruke otvorene
čavlima*

*Stablo spoznaje
stablo zaštite
stablo predaje
usred raja
otkriva golotinju
sličnu kori
sličnu pticama
božanskome sjećanju
Stablo neodoljivo
trnovito
pod lišajem
po kojem se duše
spuštaju na zemlju
Veliko i moćno
s razbludnim ljiljanima
s tisuću čuvara
i čvorova
s velikim škarama noći
Gljiva sutona
koja se hrani mirisom
djevičanskim sokom
šume što dašće gušeći se
Stablo koje nikad neće biti
posječeno
za kojega nema pile
nema sjekire
koje se obnavlja uvijek
iznova
kao nježnost majčina*

(54 – 59)

Kao metafora zajedničkoga životnog skloništa, drvo će se sjediniti u metafizičkom impulsu „kolibe“. Koliba, građevina na površini zemlje, savršeno je jedinstvo bića i njegove povijesti, obiteljski prostor koji ističe svoje podrijetlo: *koliba čuva blago svih naših dana / koliba je sve što je pradavno / nepovratno / nepokretno / kuća uspomena (...)* I dalje... *Koliba / u prirodi / stvari / u sjemenkama... I: Ljudsko tijelo / koliba je / izgubljena / u rogu prašume* (60 – 61 str.). S druge strane, i „vatra“, „peć“, „štit“, „antilopa“ i „zmi-

ja“, metaforički krune vizualnu sliku povijesti: otkrivaju svjedočanstva puna obilježja koja predstavljaju afričku stvarnost. Jezik obuhvaća ljudsko iskustvo i pretvara ga u emotivne slike koje idu dalje od svojega doslovnog značenja: *Čujete li vjetar u savani? / čujete li kako glazba / poput strugotina / pijeska* (str. 73). Izazov je tumačiti smisao onoga što se može razumjeti samo u središtu duhovnosti jednog naroda ili u slici što kruži u krajoliku poput zvižduka ptice u šumi. Takav je impresionistički način svojstven jeziku Marijana Bilosnića i povijesti koja ga nadahnjuje⁸.

Prema ovdje zastupljenoj viziji, dio naslovljen „U Africi smo rođeni“, temeljen na ideološkim sučeljavanjima sa zapadnim svijetom, podsjeća nas na afrocentričnu tezu o podrijetlu života. Za pjesnika se pak sve temelji na moru munjevitog jezika koji kristalizira viziju povijesti: granice slika otkrivaju kontinent na kojemu odjekuje riječ, a ljudsko se biće poistovjećuje s područjem svoje nastajuće stvarnosti: *U Africi smo rođeni / u suncu koje pogađa vrhove planina / u zlatu punom hormona / u vremenu ispunjenim životom / od vode i čuda / usred noći...* kaže se u ovim stihovima (str. 83). A u *Africi*, pjesmi po kojoj je knjiga dobila ime, ovo: *Afrika je preko granice / Afrika je okružena oceanima (...). Afrika je tajanstvena Etiopija / Gvineja i Sudan / kraljevina Kongo / s vrećama zlatne prašine / što uz put stoje otvorene / na suncu / presijavajući se / kao krzno cibetke / Afrika je oganj i krv / u kojima riče Sunce / ulijevajući pomamu u žile* (str. 85 – 86).

Kulture i mitovi afričkog svijeta otkrivaju krajolik planova koji su dio djomljive i raznolike stvarnosti. Uvijek će biti nečega za otkriti i jezik će nam uvijek omogućiti da se približimo viziji koja zahtijeva stalnu i novu odjeću; slike koje je pjesnik Marijan Bilosnić stvorio kako bi ukazao na ponekad zanemarivanu stvarnost. Zbog toga, bez straha da će sam sebi proturječiti, može reći: *Tisuće godina živimo otimajući / tisuće godina žrtve otimanja / jašući na udavima / koji uskravaju pretke / uhvaćene u zamku zvijezda (Tisuće godina, str. 111)*. A drugi put, kako bi naglasio uzvišenost koja se kožom širi poput himne, ovo: *crno pokriva trbuh svijeta / crna građa / noćna koža / pijesak u pupku / jeruzalemske kćeri / plodnost / pradavne majke / potrebija no ikad (Crno pokriva trbuh svijeta, str. 114)*.

U bilo kojem dijelu knjige pronaći ćemo pjesme žarke solidarnosti koje nam govore o povijesti izražavanja osobitih osjećaja. Pjesme poput *Vjerovanje, Crnca uče saditi pamuk, San europskih romantičara* i *Crna boja crnca*, otkrivaju stvarnost pretočenu u riječ. Odnosno, okomitim obzorjem vremena uzdižu se osobitosti kako bi se istaknula životna drama i također, ironična vizija jednoga upitnog napretka. Na to ukazuju slijedeći stihovi: *Život u Africi je okrutan / kroz savanu / mi se vozimo / automobilima / To je san europskih romantičara/ogrnutih / krznom / divljih životinja / s buketima / nojeva perja* (str. 130).

Ali, ovo prethodno izrečeno ne zanemaruje ljepotu koju zrači žensko tijelo kao središnja tema dijela naslovljena „Crna žena“. *Ta će slika utrti put tijela i zemlje usklađujući samo jednu zamisao: (Žena iz naroda Joruba / visoko začesljane kose / u ličinke valova / raspršuje / kauri-školjke / iz uspomena* (str. 140). U tom će prostoru to tijelo biti obuzeto strasti. Pjesnički će subjekt pjevati o prolaznom stanju života preslikanom u postojanje sićušnog *mrava* koji će se istaknuti kao neprolazni simbol prekrasnog tkanja svemira:

8 „The unsuspected (image, contrast, or implication) is always a key element in the world he contracts in his – mostly sinuius – verses. Pogledati englesko izdanje spomenuto u prvom citatu.

*Sve će nestati
tu nema druge istine
Samo ljubav prema mravu
i mrav će ostati
Sve će se zaboraviti
izvor bez obale izvana
Samo ljubav prema vodi
i voda će ostati
Svaka će svjetlost minuti
jedna za drugom
u sjenu uleći
Samo ljubav prema suncu
i sunce će ostati
Sve će nestati
i ja i ti ćemo nestati
na tragu tajne
Samo će ljubav tvoja
i moja ostati*

(Ljubav, 115)

Ova pjesma ističe igru i jednakost između onoga što će neizbježno morati nestati i biti ljubav koja traje. Ne iznenađuje činjenica da je ljubav prodorna i da osvjetljava život, stapa svoje božansko podrijetlo s iskonskom svjetlosti svemira ili se beskonačno produžuje u izražavanju onoga što samo skromno naslućujemo. Autor je to već više puta naznačio i ponovno to naglašava u emotivnoj pjesmi *Tužaljka plemena Fang* (154): *tan-ka traka zore / noćne more / ti znaš Bog nagrađuje / bez straha* i u slijedećim stihovima:

*(...)
nevidljive stvari blistaju
u usijanoj peći mjeseca
u oluji
koja oplođuje tamni prostor
u navici slaganja
smrti po sjenama
u očima iz kojih kap po kap
kapaju more
zore
koja progriza dan*

(str. 154)

U dijelu naslovljenom „Rika jelena“ oblikuju se slike tijela u ozračju koje omogućava da se život sagleda u svojoj najdubljoj dimenziji. Ono što se ovdje događa, povezuje riku jelena s tjeskobom svijeta, kako bi se još jednom otkrila nepogrešiva slika ljubavi:

U uštrkanu njenu haljinu / udara blues / dok ljubimo se / s gnijezdima u rukama... (S gnijezdima u rukama, str. 157). U sljedećim će stihovima biti nastavljena ova ljubavna percepcija tijela: Tvoja tropska bedra počinju / ples polagani / dok vjeđe skrivaš / uprta u zenit (Somalijski purpur, str. 158) i erotizam koji otkriva život. Pjesnik ovdje uklapa iskustva koja konkretiziraju osjećaj da se nešto posjeduje i da je netko, vezano uz uvjete koje nameće život, posjedovan. Stoički se živi u sukobu sa snagama koje tlače i koje dolaze izvana poput vrtloga koji razaraju krajolik i život. Zbog toga će elementi koje pjesnik spominje i radnje koje daju smisao životu, uvijek imati duboke posljedice na okoliš i veličinu kontinenta: Vrijeme raži. / Zlatni prah, suton / je mir savane. / Nudiš mi sok breskve, / nubijska robinjo (str. 162). Tako da će se vrijeme „raži“ u viziji pridodanoj plodu zemlje i tijela stopiti s tim „zlatnim prahom sutona“.

Posljednji dio knjige podsjeća nas na stoicizam naroda koji obilježavaju legendarna blistavost i duhovnost. I mudrost jedne kulture koja je čak do prije nekoliko godina bila opsjedana ekstremističkim skupinama koje su uništile džamije i neprocjenljive dokumente. Ovdje mislim na grad Timbuktu. Zbog toga nas pjesma *Put u Timbuktu* smješta u središte povijesti koja uskršava iz prošlosti, kako bi se ukazala u blistavoj slici svojih korijena. Promatran kroz vrijeme, sa slikama koje ga obogaćuju, grad ponovno oživljava u jeziku: *Koji traže grad / traže grad povrh vode / na vodi punoj lađa / i mačeva / traže Timbuktu / grad / od nebeskog svjetla / mjesto / odakle dolazi / zlato / Niger posvećuju / još od dana Ptolomejevih... (str. 167). Uistinu, kako bi se taj grad otvorio svojoj povijesnoj prošlosti, blistavom sjaju svoje povijesti, vječnost se ovdje zaustavlja. Prošlost više nije daljina i iracionalna apstrakcija nego himna koja likovanje pretače u ljubavni izričaj života: *Timbuktu su gradili / najbolji / majstori / zlatari / zlatnim runom / oblagali / hramove pleli / kao marame / vremena / kao lanenu tkaninu / i pamučno platno (str. 168). Motivi (marame, lan, pamučna tkanina) daju tonove bojama krhkih bilježaka o toj prošlosti. Prošlosti punoj bogatstava, obilja i sjaja, koja se istodobno održava u privremenosti života. To je stvarnost suprotnosti i aluzija zamišljenih u pjesničkoj imaginaciji ove knjige: *Samom puti sunca / oblagali / kraljeve pladnjeve / (...), Kristali zlata svake se zore / rasipali / po vodi / Nigeru / kao sjajna kosa / Apolonova (str. 168). Zbog toga, usprkos opsadi, pjesnik će pjevati o sjaju povijesti koja cilja prema budućnosti, budućnosti ukorijenjenoj u snagu Afrike, u blistavu povijest njezine bliješteće čovječnosti. Ovdje ćemo završiti s komentarima. Pustimo Bilosnića da ukaže na put, tamo gdje krajolik, iznad poezije koja osvjetljava stazu odlaska i povratka, utire obzorje:***

*Ne znam plovi li misao
između jave i sna
ali doista s berberskim gusarima
isplovljavam na Ocean tame*

*Ne znam gubim li pamćenje
usred žarom poprskana pijeska
ili doista preko marokanskog Atlasa
putujem za Casablancu
bijelom gnijezdu od suhog blata*

*Znam samo za more
za pustinju
u kojoj Berberi
iza svojih kapuljača
izvlače slonovaču i jantar
a Mauri pod bijelim haljinama
kriju mirise i bisere*

*Pred Casablancom
u predahu pijeska
u predahu vode
smrt izgleda kao san*

(Put za Casablancu, str. 170)

New York, proljeće 2021.
Sa španjolskog prevela Željka Lovrenčić

Prof. dr. sc. Milan VEGO

Prof. dr. sc., Filozofski fakultet Mostar;
u mirovini, nastanjen u Čapljini, Bosna i Hercegovina
milan9vego@gmail.com
milan_vego@net.hr

Mostar, „grad slučaj“ – apsurdna beznadežnost objektivne okolnosti

Sažetak

Cilj ovoga rada je ukazati na mnoge objektivne slabosti ustroja grada Mostara, koje su ga dovele u situaciju da bude proglašen „gradom slučajem“. Da bi dokazao polaznu hipotezu kako je to neopravdan naziv, autor temelji svoje istraživanje na Daytonskom mirovnom sporazumu i činjenici da su dvije županije / kantoni – Hercegovačko-neretvanska, u kojoj je Mostar i Srednjobosanska, u kojoj je Travnik, proglašene mješovitim županijama te da su se Mostar i Travnik trebali identično uređivati. Nažalost, međunarodna zajednica se orijentirala samo na Mostar. Dodatne poteškoće stvorio je i nametnuti prijelazni Statut visokog predstavnika Paddyja Ashdowna kojim je ukinuto šest općina – tri bošnjačke i tri hrvatske, čime je oko 1000 ljudi ostalo bez posla. Na temelju ovih činjenica i njihovih posljedica, autor istraživačkim metodama dubokog intervjua, dolazi do potvrde svoje polazne hipoteze. Također, obrađuje i vrijeme koje je proteklo u Mostaru u stalnim netrpeljivostima između Hrvata, koji su Mostar smatrali svojim jedinim većim gradom jer se u njemu nalaze sve značajnije hrvatske institucije – jedino Sveučilište na hrvatskom jeziku, kazalište, arhivi, bolnica... i na drugoj strani – Bošnjaka, za koje je Mostar značio temelj opstanka Bosne i Hercegovine. U tom vremenu stalnih sukobljavanja i svježih ratnih rana, punih 12 godina se nije mogao izabrati gradonačelnik Mostara. Autor je i neposredni svjedok – kako ratnih, tako i poslijeratnih događanja u Mostaru. Izbori za gradonačelnika Mostara održani su tek 2020. godine, a izbore su pratile mnoge nepravilnosti. Na temelju svega istraženog možemo zaključiti da je Mostar neopravdano dobio naziv „grad slučaj“.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Daytonski mirovni sporazum, Mostar, Travnik, izbori, SAD i Europska unija.

1. Uvod

Već punih dvadeset i pet godina Bosna i Hercegovina je poluprotektorat međunarodne zajednice. Od prvih poslijeratnih izbora 1996., koji su bili sve samo ne fer i poštenu, Bosna i Hercegovina ima svoje institucije: Predsjedništvo, Parlament, Vijeće ministara. Usporedo s tim, međunarodna zajednica postavlja iste godine prvoga visokog predstavnika Carla Bildta, čiji je mandat trajao dvije godine, kada ga je 1998. godine zamijenio Carlos Westendorp. Mandat Carla Bildta iskorišten je za uspostavu infrastrukture OHR-a – Ureda visokog predstavnika, na temelju Aneksa 10 Općeg okvirnog sporazuma iz Daytona za Bosnu i Hercegovinu. Uloga mu je bila: „olakšanje vlastitih napora strana u pogledu ispunjavanja preuzetih obveza Općim okvirnim sporazumom iz Daytona“.

Ultrasloženo ustavno uređenje Bosne i Hercegovine Daytonskim mirovnim sporazumom ne postoji danas nigdje u svijetu.

Ostavlajući po strani sve proturječnosti vezane za državni suverenitet u eri globalizma, novog međunarodnog poretka i njegovih praznina, ostaje činjenica kako Bosna i Hercegovina i njezin ustavni poredak predstavljaju slučaj bez presedana u suvremenoj državnosti i ustavnosti svijeta.¹

Daytonski mirovni sporazum je postignut uz neodobravanje svih strana. Bila je to prisila po principu – „uzmi ili ostavi“. I dok su pregovarači u Daytonu pokušavali naći najoptimalnije rješenje koje bi zadovoljilo sve strane, radila je sila i diplomacija:

Unatoč zabrinutosti zbog mogućih političkih i implikacija zračnih udara, NATO je nastao s napadima i koristio se sve suvremenijim i ubojitijim vrstama oružja iz svog arsenala.²

Visoki predstavnik je bio i najviši autoritet u tumačenju Sporazuma, s velikim ovlastima. Odlukom konferencije u Bonnu 1998. godine, visokom predstavniku daju se ovlasti da može smjenjivati neposlušne domaće političare koji opstruiraju Sporazum. Westendorp ih nije mnogo koristio u odnosu na nasljednike – Wolfganga Petritscha i Paddyja Ashdowna. Nakon njih, kao visoki predstavnici dolaze Cristian Schwarz-Schilling, Miroslav Lajčak i sadašnji Valentin Inzko, čiji mandat traje 12 godina. Prvoga kolovoza 2021. Inzka je zamijenio Cristian Schmidt.

Daytonski mirovni sporazum podijelio je Bosnu i Hercegovinu na dva entiteta: Federaciju BiH – 51 % teritorija i Republiku Srpsku – 49 % teritorija. Godine 2000. stvoren je Distrikt Brčko, koji traje i danas, premda je bio predviđen kao privremeno rješenje.

Ako se tome doda da je Mostar 1996. stavljen pod upravu Europske unije, onda se dobiva potpuna slika specifične države Bosne i Hercegovine, kakva do sada nije zabilježena u svijetu.

Prvi administrator Europske unije u Mostaru bio je Nijemac Hans Koschnik, koji je bio gradonačelnik njemačkog grada Bremena poslije Drugoga svjetskog rata. Koschnik je došao u Mostar 1994. godine. Prisjećajući se susreta s predstavnicima naroda koji su živjeli u Mostaru, Koschnik kaže:

Očekivao sam kako će mi odmah reći kako su im potrebni lijekovi, oprema za bolnicu, građevinski materijal. Međutim, oni su me pitali tko je kriv za podjelu među kršćanima 1854. godine, tko je kriv za Kosovski boj 1389. godine, poznajem li povijest, na čijoj sam strani?³

1 Miljko, Z. : Ustavno uređenje Bosne i Hercegovine, 2006., str. 277

2 Milan Vego, „Međunarodna zajednica i Bosna i Hercegovina“, 2012., str. 76.

3 Žepić, B. : Enigma Bosna i Hercegovina, 2003., str. 178.

Sporazumom Mostar je trebao biti jedinstven grad, sa središnjom gradskom zonom. Koschnik je na raspolaganju imao 100 policajaca iz Hrvatske i 100 iz Bosne i Hercegovine, koji su imali prebivalište izvan Mostara. Nasljednik Koschnika, nakon neuspjelog atentata, bio je Britanac sir Martin Garrod. Ove činjenice jasno pokazuju podijeljenost u Mostaru, gradu u kojemu se vodio krvavi rušilački sukob, u kojemu je, na malom prostoru, poginulo oko 2 000 ljudi. Veliko nezadovoljstvo je bilo i zbog činjenice da se Travnik i Srednjobosanska županija, u kojoj su Bošnjaci bili većina, uopće ne ustrojava kao Mostar i Hercegovačko-neretvanska županija, u kojoj su Hrvati većina. U takvim okolnostima borbe za prevlast u Mostaru, funkcionirao je život. Koliko je Mostar bio značajan za Hrvate, najbolje svjedoči misao:

Među temeljne pogreške Hrvata spada i činjenica da su olako prihvatili da Sarajevo bude glavni grad Bosne i Hercegovine umjesto Mostara ili Travnika. To je značilo prihvatanje i centralizaciju vlasti i svega što ide s njom.⁴

Ni Koschnik ni Garrod nisu uspjeli ujediniti Mostar. Nezadovoljstvo Hrvata kao najmalobrojnijeg naroda u Bosni i Hercegovini i stalni strah od preglasavanja, utječu i na izbore u Mostaru. S druge strane, Bošnjaci negiraju Mostar kao hrvatski „stolni grad“ smatrajući ga svojom opstojnošću u Hercegovini.

2. Prijelazni Statut visokog predstavnika Ashdowna

Međunarodna zajednica je izborima u Bosni i Hercegovini, kojih je do sada bilo 14, pokušavala skinuti nacionalne stranke s vlasti, a one su, nakon svakih izbora, izlazile jače. Odmah poslije Sporazuma iz Dayton, svaka strana je tumačila Sporazum onako kako joj je odgovaralo pa je visoki predstavnik smijenio oko 300 domaćih političara koji su opstruirali Daytonski mirovni sporazum. Posebno je zanimljiv bio Mostar koji je bio središte Hercegovačko-neretvanske županije (kantona). Inače, prema Sporazumu, Mostar i Travnik, kao središte Srednjobosanske županije, morali su se uređivati na isti način jer su ove dvije županije bile mješovite. (Daytonski mirovni sporazum)

Međutim, međunarodna zajednica, iz samo njoj poznatih razloga, koncentrirala se na Mostar, koji je, prema nekima, postao „grad slučaj“, premda je čitava Bosna i Hercegovina „slučaj“. Do dolaska visokog predstavnika Paddyja Ashdowna u Bosnu i Hercegovinu, Mostar je funkcionirao sastavljen od šest općina – po tri bošnjačke i tri hrvatske. Ashdown je nametnuo prijelazni Statut 2004. godine, kojim je ukinuo šest općina i stvorio ujedinjeni grad, smatrajući da će tako prije doći do sporazuma između Hrvata i Bošnjaka.

Ne mogu funkcionirati dva gradonačelnika i dupla poduzeća u Mostaru.⁵

Da bi stvar funkcionirala dobro, Ashdown je postavio Wenera Wnendta, višeg zamjenika visokog predstavnika za Mostar. Wnendt je izravno radio na ustroju Mostara. Na pitanje – što će novi ustroj donijeti Mostaru, Wnendt je rekao:

Ujedinjenje Gradske uprave preduvjet je za bilo kakav razvoj u Mostaru. To je dio procesa koji se nastavlja.⁶

Međutim, ukidanjem šest općina, oko 1000 ljudi je ostalo bez posla, što je za ratnu Bosnu i Hercegovinu i Mostar bilo veoma teško. Hrvatska strana je uputila apelaciju

4 Isto,

5 Milan Vego, „Međunarodna zajednica i Bosna i Hercegovina“, 2012., str. 388.

6 Vego, M.: Međunarodna zajednica i Bosna i Hercegovina, 2012. str. 389.

Ustavnom sudu smatrajući da bošnjački glas u pojedinim gradskim sredinama vrijedi više nego hrvatski. Ustavni sud Bosne i Hercegovine donio je odluku da je Statut Grada Mostara, koji je donio Paddy Ashdown, neustavan. To se dogodilo 2010., a odluka Ustavnog suda ne samo da nije nikada provedena, već ju je bošnjačka strana i osudila. Ništa čudno za Bosnu i Hercegovinu jer do sada nije provedeno oko 100 odluka Ustavnog suda.

I dok su se u Bosni i Hercegovini održavali izbori, građani Mostara nisu mogli ostvariti svoje biračko pravo punih 12 godina – od 2008. do 2020. godine. Konačno, 2020. godine, na inicijativu profesorice Irme Baralije, koja je tužila državu Bosnu i Hercegovinu Europskom sudu za ljudska prava zbog uskraćivanja izbornog prava, te dogovora između čelnih ljudi HDZ-a i SDA Dragana Čovića i Bakira Izetbegovića, stvoreni su uvjeti za održavanje izbora u Mostaru. Punih 12 godina gradonačelnik Mostara Ljubo Bešlić vladao je u suradnji s bošnjačkim ministrom financija, bez odluka Gradskog vijeća. Posljednjih godinu dana Bešlić je to radio iz bolnice Rebro u Zagrebu gdje čekao operaciju.

3. Aneks 4 – Ustav Bosne i Hercegovine – kočnica napretka

Koliko je međunarodna zajednica zakomplicirala uređenje Bosne i Hercegovine, najbolje svjedoče vijesti koje stalno govore da nema napretka, a to se posebno odnosi na Mostar.

Od mostara mostarskih pa do novog Starog mosta, od mostarskog behara do habera, o najvećem bošnjačkom središtu u Hercegovini, od Eminina (Šantićeva) do Safina (Oručevića) Mostara, od jugoslavenskog do bošnjačkog, od stolnog grada do općina s većinskim... od istočnog do zapadnog, od Koschnikova do iksipsilona grada s obje strane Neretve (te hercegovačke rijeke Jordan) uvijek se nađe ponešto zanimljivo.⁷

OHR (High Representative Office) imao je područne urede u Banjoj Luci, Mostaru, Tuzli, te Ured supervizora za Brčko. Angažman OHR-a u Bosni i Hercegovini se mijenjao iz godine u godinu, shodno zahtjevima Vijeća za implementaciju mira. Državne i entitetske institucije koje su se formirale nakon prvih izbora 1996., nisu odmah funkcionirale. OHR-ova politika u Bosni i Hercegovini zasnivala se na pomaganju i usmjeravanju domaćih dužnosnika i institucija da provode zakone. Situacija u Bosni i Hercegovini je bila jako složena, poslijeratna i dugo je trebalo da se riješe određena pitanja. Međunarodna zajednica mijenjala je Dayton kako joj je odgovaralo.

Nema sumnje da je međunarodna zajednica posegnula za korištenjem izbornog sustava kao najmoćnije poluge konstitucionalnog inženjerstva, kako bi potaknula parlamentarizaciju malih višetničkih i neekskluzivnih etničkih stranaka, na račun glavnih stranaka triju nacionalnih tabora.⁸

U Bosni i Hercegovini se sudaraju različite civilizacije, koje imaju svoje kulturne i političke različitosti. Ne bih govorio o huntingtonskom sukobu civilizacija, ali različitost načina života sigurno utječe na zajedničko življenje. U bivšoj Jugoslaviji nije bio aktualiziran nacionalizam, a živjelo se u slozi, pravim **komšijskim** odnosima. U Bosni i Hercegovini postoje različiti pogledi o ustroju zemlje. I dok Bošnjaci žele centraliziranu

7 Markotić, F., A.: „BiH ne BiH“, 2005., str. 296.

8 Kasapović, M.: Bosna i Hercegovina-nestabilna država i podijeljeno društvo, 2005., str. 183.-185.

državu, Hrvati se zalažu za federalnu. Srbi nastoje da Republika Srpska bude država, što je nemoguće jer se radi o entitetu Bosne i Hercegovine. Uspostaviti federalnu ili centraliziranu vlast (Lijphart)⁹ pitanje je opstanka ove zemlje. Ustroj države pokušava se prenijeti i na Mostar, u kojemu vladaju Hrvatska demokratska zajednica i Stranka demokratske akcije.

Ovakav ustroj države, vidjelo se odmah na početku, neće ići. U prosincu 2003. iz Europskog parlamenta stiže inicijativa o nadogradnji Daytonskog mirovnog sporazuma. Idejni tvorac Daytona Richard Holbrooke administraciji predsjednika Clintona nastojao je – jednostavno nametnuti rješenje, a to je – uključenje Amerike u balkanski sukob.

4. Velike nade od izbora u Mostaru

Izbori u 2020. godini, nakon iznenađujućih rezultata u Banjoj Luci i Sarajevu gdje su pobijedile stranke oporbe, bili su dobra prilika da se isto dogodi u Mostaru. Međutim, nacionalne stranke Hrvata i Bošnjaka, Hrvatska demokratska zajednica i Stranka demokratske akcije to nisu, u potpunosti, dopustile. Ipak, u Gradsko vijeće Mostara, koje se sastoji od 35 članova, prema službenim rezultatima Središnjeg izbornog povjerenstva Bosne i Hercegovine, kojim je nezadovoljna vodeća stranka Hrvata u Bosni i Hercegovini HDZ pa ga je tužila Tužiteljstvu BiH, izabrano je: 13 vijećnika HDZ-a, slijedi Bošnjačka koalicija koja ima 12 vijećnika, šest vijećnika imat će Blok BH-a koji čine SDP i Naša stranka, Hrvatska republikanska stranka imat će tri vijećnika, Srpska lista *Ostajte ovdje* – jednoga vijećnika. Gradonačelnik se bira posredno iz redova vijećnika. Prema Statutu, ukoliko u prva dva kruga ne bude izabran niti jedan kandidat dvotrećinskom većinom, u trećem krugu birat će se običnom većinom. Hrvatski kandidat za gradonačelnika je dr. Mario Kordić, a SDA je istaknula dr. Zlatka Guzina. Na izbore u Mostaru izašlo je 55 % biračkog tijela, što je, prema nekima, slabo s obzirom na to da nisu održavani 12 godina. Od izbora u Mostaru prošlo je dva mjeseca. Opstruiranje, prekidi, svađe... Sjednica Gradskog vijeća odgađana je nekoliko puta, da bi se konačno izabrao gradonačelnik. To je dr. Mario Kordić iz HDZ. Koalicija za Mostar i Be-ha blok nisu se uspjeli dogovoriti kako da sruše vladajući HDZ.

Kordić je dobio 17 glasova, a Guzin 16, dok su dva glasa bila nevažeća. Morao je intervenirati i visoki predstavnik Valentin Inzko koji je upozorio da je prekršen Statut Grada Mostara i da se treba glasati tajno, što vijećnici nisu prihvatili. Dogovor između strana u Mostaru je nešto najbitnije, a postiže se vrlo rijetko zbog svega unaprijed navedenog.

Ovakva Bosna i Hercegovina ne može funkcionirati kao samostalna država, a prema mišljenju autora ovog članka, pomak naprijed može uraditi samo Amerika. Amerika nakon Trumpa bit će drugačija jer se ponovno priključuje Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji, Pariškom dogovoru o klimatskim promjenama. Nova američka administracija na čelu s Bidenom zainteresirana je dovršiti posao na Balkanu jer se Daytonskim mirovnim sporazumom zaustavio rat i vrijeme je ustrojiti državu u skladu sa standardima zapadnoeuropskih zemalja. O tome Zbigniew Brzezinski kaže:

Amerika sebe doživljava kao svjetskog prvaka demokracije i ona, putem globalizacijskih strujanja, čak i podsvjesno, izvozi demokratske vrijednosti – no to istovremeno stva-

9 Lijphart, A.: Parlamentarna ili predsjednička vlast, 1998., str. 56.

ra i određena očekivanja svijeta od Amerike koja se teško mogu pomiriti s hijerarhijskim zahtjevima hegemonске sile.¹⁰

Da bi se ostvarilo ponovno uključenje Amerike u neriješene probleme na Balkanu, moraju se sagledati neki odnosi između Sjedinjenih Američkih Država i Europske unije, odnosno – transatlantski odnosi. Oni su, za razliku od ranije prošlosti, danas u daleko prisnijim odnosima. To se posebno odnosi na Sjevernoatlantski savez čijom zaslugom je uspostavljen kakav-takav mir na ratnom Balkanu. O tom Kissinger kaže:

*Usprkos tome, a u svijetu slabljenja povijesnih veza, osobni odnosi među vođama atlantskih država ostali su za vrijeme Clintonove administracije začuđujuće dobri.*¹¹

Europska unija želi u svom okrilju sve zemlje Zapadnog Balkana. „Različite političke snage, koje su u Europskom parlamentu tražile jedinstvenu politiku prema Mediteranu, polazile su od različitih ciljeva i interesa, ali je potreba prisustva na Mediteranu bila zajednički nazivnik svih tih napora.”¹²

Izbori u Mostaru nisu donijeli očekivane promjene, a građani su izabrali što žele. Neki će ostati razočarani, jer nisu ostvarili dobar rezultat, a neki zadovoljni.

*Slijedile smo svoje principe i svojom suzdržanošću pokušale spasiti ideju građanske države na primjeru iz Mostara. Najbitnije je da je izabran gradonačelnik i Gradsko vijeće i da kreće rješavanje problema.*¹³

Mostar ostaje živjeti svojim svakidašnjim životom i podijeljen nevidljivom crtom na lijevi i desni. O izborima u Mostaru sveučilišni profesor dr. sc. Mile Lasić kaže:

*I mostarski su izbori iz prosinca 2020. pokazali da se i u ovom dijelu svijeta ne umijemo ophoditi s upravljanjem razlikama sukladno najvišim demokracijskim pravilima u višenacionalnim zemljama. Štoviše, u dijelu BiH s bošnjačkom većinom se i ne priznaje da je BiH višenacionalna zemlja. Posebno je apsurdno, ipak, što su oni koji sebi tepaju da su neupitno bh. patrioti poželjeli, i u uvjetima u kojima su nacionalna manjina, ignorirati većinu, ovaj put hrvatsku. Pogubno je posebno bilo, pak, formirati u glavnom hercegovačkom gradu Bh. patriotski front; zar ne bi slično bilo apsurdno kada bi se u Sarajevu formirao Hercegbosanski patriotski front? Malo komu odgovara da Mostar prestane biti grad slučaj i on to – unatoč održanim izborima – neće tako lako prestati biti, nažalost.*¹⁴

Situacija je mnogo drugačija nego odmah nakon rata; prelazi se s jedne obale na drugu, mladi se druže bez obzira na nacionalnost. Hrvatski narod je najmalobrojniji u Bosni i Hercegovini i zbog toga je često majoriziran od većinskog bošnjačkog naroda.

*Primjeri lišavanja Hrvata elementarnih političkih prava čvrsto utemeljenih na ustavnoj kategoriji konstitutivnosti naroda u odnosu na druga dva konstitutivna naroda, nažalost, izrazito su brojni. Nelegitiman izbor hrvatskog člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine glasovima Bošnjaka u tri mandata, omogućen drastičnom zlouporabom odredaba postojećeg Ustava i Izbornog zakona kroz političke postupke oštro suprotstavljene samom Ustavu i odredbama o ravnopravnosti naroda.*¹⁵

10 Brzezinski, Z.: Američki izbor: Globalna dominacija ili globalno vodstvo, 2004., str. 35.

11 Kissinger, H.: Treba li Amerika vanjsku politiku, 2003., str.94.

12 Vukadinović, R., i Čehulić, L.: Politika europskih integracija, 2005., str 156.

13 Irma Baralija i Boška Čavar, Naša stranka, Klix, 2021.

14 Lasić Mile, izjava Milanu Vegi, 2021.

15 Majstorović, V.: Jednakopravnost Hrvata i europske vrijednosti kao ključne odrednice europske Bosne i Hercegovine, Zbornik, Neum, 2017., str. 767.

Izbor člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine iz reda hrvatskog naroda, glasovima Bošnjaka, stvorio je ogromno nezadovoljstvo, koje se itekako odražava na Mostar, a koji Hrvati smatraju svojim stolnim gradom. U Ustavu Bosne i Hercegovine, Aneks 4 Daytonskog mirovnog sporazuma stoji:

Izbor Predsjedništva Bosne i Hercegovine predviđa izbor jednog Bošnjaka i jednog Hrvata s teritorija Federacije BiH te jednog Srbina s teritorije Republike Srpske. Zahvaljujući inženjeringu u Izbornom zakonu izabran je Željko Komšić u tri mandata, a koji nije odražavao volju hrvatskog naroda. Također, Venecijanska komisija je predlagala ukidanje Doma naroda u kome se štite vitalni nacionalni interesi.¹⁶

Ipak, koliko je ovo primirje krhko, najbolje svjedoči činjenica o ozračju kada igraju gradski rivali Zrinjski i Velež. Navijači se, preko interneta, dogovaraju za sukob na središnjem gradskom trgu i tako propadaju godine izgradnje mira.

Na pitanje – što novoizabrani gradonačelnik Mostara Mario Kordić iz Hrvatske demokratske zajednice, misli o Mostaru kao „gradu slučaju“ i kakav zamišlja budući Mostar, odgovara:

Nažalost, Mostar je, kao i njegovi građani, bio dugo talac neriješenih odnosa u Bosni i Hercegovini i, prije svega, u Federaciji BiH, i potencirana je svih ovih godina priča o Mostaru kao o „gradu slučaju“. Ta priča dolazila je uglavnom iz Sarajeva i ona je služila, također, i da se skrene pozornost s nekih drugih bitnih tema. Neki su od toga imali i političku i osobnu korist, a držim kako je danas vrijeme da se s tim prestane i da se pusti Mostar da sam uređuje svoje odnose. Konačno, nakon 12 godina, imali smo demokratske izbore i mislim da je sada došlo vrijeme da mi sami uredimo Mostar kao normalan europski grad. Mostar ima veliki potencijal u svakom pogledu, a svakako su najveći potencijal ljudi. Moramo stvoriti ambijent i uvjete da mladi ovdje ostaju, a ne da odlaze i izgrađuju neke druge zemlje, već da ovdje žive, školuju se i zasnivaju obitelji. Na meni kao gradonačelniku je i velika odgovornost i posao da kreiramo takav ambijent i komuniciramo pozitivne ideje i pristup. Ono što ja mogu obećati jest da ću uložiti sve svoje znanje i energiju u korist promocije i izgradnje takvog Mostara, grada koji okuplja, a ne dijeli, grada okrenutog budućnosti, a ne zarobljenika prošlosti. Izgradnji Mostara kao istinskog višenacionalnog grada u kojemu će svi narodi i svi njegovi građani biti zadovoljni i imati šansu za dostojan život.¹⁷

Možemo zamisliti da su se i Travnik i Srednjobosanska županija uređivali kao Mostar, da bi situacija bila slična, ako ne i ista. Postavljamo pitanje: nosi li, onda, Mostar zaslužno naziv – „grad slučaj“? Mislimo da ne, ako se uzmu u obzir sve činjenice.

5. Zaključak

Na temelju svega iznesenog, možemo zaključiti da je konsenzus čarobna riječ, ne samo u Mostaru, nego u čitavoj Bosni i Hercegovini. Zaista je čudno da se on ne može postići punih dvadeset pet godina i uz prisilu međunarodne zajednice u vidu OHR-a i sedam visokih predstavnika. Nacionalne stranke, koje kažu da su legitimni predstavnici triju konstitutivnih naroda – Bošnjaka, Srba i Hrvata, od Daytonskog mirovnog sporazuma pa do

16 Vego, M. : Borba hrvatskog naroda u BiH za jednakopravnost u skladu s europskim vrijednostima, Zbornik, Neum, 2017., str. 648.

17 Dr. Mario Kordić, gradonačelnik Mostara, izjava Milanu Vegi, 2021.

danas, zauzimaju svoje busije i ne odstupaju ni milimetar. Mostar je neopravdano dobio naziv „grad slučaj“, jer to bi sigurno bio i Travnik da je međunarodna zajednica radila na njegovu ustroju. Također, Washingtonski sporazum je imao dogovor o konfederalnom odnosu Federacije BiH i Republike Hrvatske, a on je osiguravao Hrvatima paritet u svim budućim institucijama. Donošenjem Daytonskog sporazuma, Washingtonski sporazum je potpuno zaboravljen. Bosna i Hercegovina ima strateški vanjski cilj – pristup NATO-u i ulazak u Europsku uniju, ali to se ovakvim unutarnjim uređenjem i različitim politikama neće ubrzo dogoditi, jer Bošnjaci žele centraliziranu državu, Hrvati decentraliziranu, a Srbi, čuvajući entitet Republika Srpska, i ne razmišljaju puno o Bosni i Hercegovini.

Temeljno je pitanje – kako uskladiti građansko i etničko (jer ne treba zaboraviti da u Bosni i Hercegovini nije riješeno ni nacionalno pitanje!)? Smatramo da se samo angažmanom Sjedinjenih Američkih Država u rješenje pitanja Bosne i Hercegovine, kao tvorca Daytonskog mirovnog sporazuma, može naći konačno rješenje, na zadovoljstvo svih naroda i građana.

6. Literatura

1. Bildt, C.: *Misija i mir*, Interliber, Zagreb, 1998.
2. Brzezinski, Z.: *Velika šahovska ploča*, Interland, Varaždin, 1999.
3. Cholet, D.: *Tajna povijest Dayton*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2003.
4. Daytonski mirovni sporazum, Dayton – Pariz, studeni – prosinac, 1995.
5. Hrvati Bosne i Hercegovine – nositelji europskih vrijednosti, znanstveno-stručni skup s međunarodnim sudjelovanjem, Zbornik radova / drugo, dopunjeno izdanje, Neum, 2017.
6. Huntigton, S.P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996.
7. Holbrooke, R.: *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo, 1998.
8. Lijphart, A.: *Parlamentarna ili predsjednička vlast*, FPZ, Zagreb, 1998.
9. Kasapović, M.: *Bosna i Hercegovina, podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, Zagreb, 2005.
10. Kissinger, H.: *Treba li Amerika vanjsku politiku, Prema diplomaciji za 21. stoljeće*, Golden Marketing, Zagreb, 2003.
11. Markotić, F. A.: *BiH NE BiH*, Crkva na kamenu, Mostar, 2005.
12. Miljko, Z.: *Ustavno uređenje Bosne i Hercegovine*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2006.
13. Petritsch, W.: *Bosna i Hercegovina od Daytona do Europe*, Svjetlost, Sarajevo, 2002.
14. Vukadinović, R. i Čehulić, L.: *Politika europskih integracija*, Biblioteka europske integracije, Topical, Zagreb, 2005.
15. Žepić, B.: *Enigma Bosna i Hercegovina*, Matica hrvatska Mostar, Mostar, 2003.
16. Vego, M.: *Međunarodna zajednica i Bosna i Hercegovina, Kakva je bila uloga međunarodne zajednice, a kakva domaćih elita 1990. – 2010.*, Ziral, Mostar, 2012.
17. Lasić, M.: *Izjava Milanu Vegi*, ožujak, 2021.
18. Kordić, M.: *Izjava Milanu Vegi*, ožujak, 2021.

Ivan LOVRENOVIĆ

Gradac iznad Bile

(Iz knjige *Ikavski zemljopis. Putovanje po Bosni godine 2018. s fotografijama Josipa Lovrenovića, Travnik – Sarajevo, 2019.*)

Gradac iznad Bile

Jukiću je glavni cilj putovanja bio Kupres: „Ja sam se na Kupresu preko dva mjeseca zadržao da se i ja malo odmorim poslije čitanja grčkih i latinskih istoriografa. Nema u Bosni predjela ugodnijega za ljetnji odmor od Kupresa. Zrak čist, voda zdrava, jela ugodna, ovčiji sir, mlijeko, skorup, jagnjetina, to samo ovdje može se slobodno reći da je ljetna hrana, i dojsto najzdravija; iz toga se vidi, što tako krupne, zdrave i živahne čeljadi nigdi nema kao u Kupresu. Ali moje zadržavanje još jednu plemenitu svrhu imalo je pred očima: kupljenje narodnih pjesama.“

I nama je glavni cilj Kupres, ali ćemo usput najprije do Nove Bile, da potražim staro groblje Gradac iznad naselja Ričice, koje nam je promaknulo kada smo putovali Bosnom 2008. godine pretražujući i otkrivajući drevne nadgrobne križe po kršćanskim grobljima iz otomanskoga vaktā.¹ Internet mi je dao tačnu lokaciju, ostaje samo da u Biloj popijemo jutarnju kafu i za svaki slučaj se raspitamo gdje ćemo skrenuti s glavne ceste uzbrdo. To radimo u lokalu Calypso, kafa je dobra, mladi konobar uslužan i inteligentan, shvaća što tražimo i prije nego što smo dovršili pitanje. Upućuje nas: „odmah tu iza ugla nadesno pa pravo uzbrdo, ne možete promašiti“. Od njega dobivamo i prvu pouku iz lokalne jezične prakse, jedine kompetentne. On ne izgovara kao mi, kratko: Gràdac, nego dugouzlazno: Grádac. Logično.

Kada se nakon dvadesetak minuta vožnje uz prisojne biljanske strane krivudavim ali asfaltiranim puteljcima, između lijepih kuća s uređenim okućnicama i baščama, do-

1 O ovoj nadgrobnoj plastici objavio sam 2010. fotomonografiju *Bosanski križ, kršćanski nadgrobni spomenici iz razdoblja turske vlasti* u izdanju *Svjetla riječi* pod upravom fra Ivana Šarčevića i fra Miljenka Petričevića, a cjelovit putopis s Josipovim fotografijama *Sedam dana po Bosni u kolovozu 2008.* izašao je u Zagrebu 2009.

hvatimo traženoga groblja, sva se etimologija razjasni sama od sebe. *Grad, gradina, gradac* - još iz praslavenske jezične starine uvijek su to nazivi za naseljeno utvrđenje na uzvisini, na brdu, ispod kojega se često razvijalo vanjsko naselje (*varoš*). Kad u lijepoj narodnoj pjesmi čitamo/slušamo: *Zacvilila za gradom jabuka, / Pitala je iz grada divojka: / „Šta je tebi za gradom jabuko?“ / „Projdi me se iz grada divojko..“* - onda ovo ritamski fino ponavljanje *za gradom - iz grada, za gradom - iz grada* ne znači ono na što danas prvo pomislimo kao na opreku *grad / selo*, nego opisuje upravo jednu od tih starinskih situacija.

U digresiji, kakvih će u ovome spisu biti još, ne odolijevam fascinaciji *pismom*, jezikom, pa ću je navesti cijelu:²

Zacvilila za gradom jabuka
Pitala je iz grada divojka:
„Šta je tebi za gradom jabuko?“
„Projdi me se iz grada divojko
Uzrila sam i užutila sam
I opala u zelenu travu
Svak me kupi za svakoga nisam.“
Govorila iz grada divojka:
„Tako mene istom srća gleda
Mlad me prosi, a star me kupuje
Volim mladu, da me džabe dadu
Nego staru, da mene prodadu.
Mlado vojno cviče u gjul-bašći
Staro vojno, star javor u gori
Volim mladim po gori hoditi
Nego starim na kuli siditi.“

Nije teško zamisliti kako je na ovome dominantnom mjestu pod visokim borovima, doista i bilo nekakvo staro utvrđenje, refugium za okolno stanovništvo u trenucima opasnosti, pa se postupno pretvorilo u počivalište samo za umrle. Za ovo groblje fra Anto Knežević u *Listovima o Bosni*³, *nastavljajući djelo svojega varcarskog učitelja Jukića, piše da u njemu „ima već u zemlju od starina potonulih stećaka“, te još i ovo: „Gradac; ovog je položaj taki bio, da je branio sva mjesta gučanska a i varoš Lašvu; sad mu sama uspomena ima.“* Na gradačkome groblju bio je i Đoko Mazalić, slikar i povjesničar kuture, autor u pojedinim postavkama osporene ali do danas najveće studije o „hrišćanskim nišanima“ otomanske epohe u okolici Travnika⁴. Tu on piše: „Groblje je prastaro. Glavica Gradac je bila preistorisko naselje. (...) Na zapadnoj strani vidi se jedna niska gromila oko 10 m dugačka i 6 m široka, vjerovatno preistoriska, a niže nje jedno trista koraka udaljena je velika preistoriska gromila na imanju Sivonjić Ivce. U groblju ima osim malih i 21 veliki spomenik koji su nastali u vremenu od kraja 15. pa do početka XIX vijeka sudeći

2 To su mi omogućili stručnjaci iz zagrebačkoga Instituta za etnologiju i folkloristiku od kojih sam dobio verziju te pjesme koju nigdje drugdje nisam našao. Dio je zbirke koju je sakupio Muharem Kurtagić 1931. godine a kazivala ju je Gjulska Kurtbegović, iz Bosanskoga Novog. Originalni rukopis vlasništvo je HAZU.

3 *Bosanski Prijatelj* IV, Sisak, 1870.

4 Đoko Mazalić, *Hrišćanski nišani u okolini Travnika, Naše starine* IV, Sarajevo 1957.

po njihovim oblicima, stanju i dekoraciji. Znatan broj ih je u vrlo lošem stanju. Jedan od najstarijih i dobro očuvan nalazi se u jugozapadnom uglu groblja.“

Nekoliko godina prije Mazalića na ovome groblju bila je Paola Korošec (vidi komentar 1), koja se bavila istraživanjem i proučavanjem srednjovjekovnih nekropola u okolici Travnika. Ona je prva i uočila posebnost starih kršćanskih spomenika koji se javljaju na ovim nekropolama, a ne pripadaju više srednjem vijeku i stećcima, i znanstveno obradila njihovu stilsku i povijesnu pojavu, definirajući ih kao križeve. Njezin rad⁵, objavljen 1952. godine, nisam poznao kada smo 2008. godine putovali Bosnom.

Od starih križeva koje su vidjeli P. Korošec i Mazalić do danas, ostalo je tek nekoliko. Visoka je trava bila, gusta i zapetljana, mnogo je toga skrivala, ali sve smo ih uspjeli vidjeti i fotografirati, kao i mnogo manje.

Tek smo na prvome koraku našega putovanja, ne smijemo biti rastrošni s vremenom, a s ovoga mjesta baš se teško krenuti, s njime se rastati. Za leđima nam je masiv Vlašića, kao da se naslanjamo na nj, pod nogama nam cijeli travnički i lašvanski kraj, pogledu je otvoren cijeli vidik. U daljini, visoko gore, nazire se bijelo zdanje gučogorskoga franjevačkog samostana i njegove goleme crkve, a ja pomišljam na nesretnoga fra Ljubu Hrgića, alias Hrvoja Bora, pisca, i na varijantu početka priče o njemu koju dugo gradim i sklapam. Biva: stoji sučelice s punom crkvom svojih slušača. Ne vidi njihova lica, slabo čuje i svoje riječi – svu mu pažnju obuzima (oduzima!) prizor koji je toliko puta gledao, a nikada ga se nagledao. Vas bi unišao u nj, izgubio se u njemu, raspršio poput cvjetnoga praha, da se nikad ne sastavi. Jednako sada, u sred svojega posljednjeg svibnja, na samrtnome logu, dok mu se taj prizor javlja kao stišani, malne radosni oproštaj sa životom, tako i svaki put kada bi propovijedao s oltara crkve u Gučoj Gori a pogledom hvatao prostrani pravokutnik otvorenoga portala na drugome kraju crkvene lađe, i u tom pravokutniku ogromni svijetli vidik niz biljanski kraj, na široko Nević Polje, i na brda što ga s juga obrubljuju kao prethodnica visokim tajanstvenim planinama u srcu Bosne...

Ajvatovica

Brzi izlet 23. i 24. lipnja 2015., kao u snu. Preko Novoga Travnika i Rostova u Bugojno, pa kroz Poriče i Ždraloviće do Prusca, a onda – na Ajvatovicu. Nov i uredan, zdrav asfaltni put – nije to ni nalik na onu zimu sa snijegom do pojasa koji smo gazili kad sam zadnji put prije dvadeset godina dolazio ovamo, a pod snijegom ležao neravan stari pješački i konjanički put. Osjećaj je sasvim pomiješan: lijepo je ovako komforno i brzo stizati u planinu, do Ajvaz-dedine stijene, ali stalno te prati jedna tiha nelagoda: pa, nije li smisao dolaženja ovamo i bio u tom hodanju, u tom jahanju, u tom zastajkivanju uz izvore dobre vode, u tom vremenu potrebnom da se ljudskim ili konjskim hodom dođe na cilj, u tom *dolaženju*, sve ponajlak udišući milinu ove šume i puneći oko ljepotom prizora koji ti se otvara dolje daleko niz Skopaljsku dolinu. Sad, ovako, klizeći po asfaltu u autu – ničega od toga više nema. Ali, onda opet – neka i asfalta, neka i auta, kako bih drukčije ponovo, još barem jedanput, došao ovamo. A neka i Josipa – bez njega i bez njegove drage volje i zanimanja nikuda ne bih stigao.

5 Paola Korošec, *Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1952.

Iznenadjenje mi je i stanje prolaza kroz Ajvaz-dedinu stijenu. Pripitomljen je: uklonjene su ogromne gromade što se odlamaju od visokih kamenih strana, strmi ulaz i izlaz uređeni su stepenicama od lijepo oblikovanog lomljenog kamena pa silaženje i uzlaženje više nije tegobno pentranje. I prilazi stijeni pokaldrmani su i uređeni na isti način. Jest da te intervencije, kojima se postiže funkcionalnost i olakšanje za hodočasnike, oduzimaju ovome mjestu od njegove netaknute sakralizirane divljine, ali vidi se da se mnogo i s mjerom pazilo da bude upotrijebljen izvorni materijal – kamen iz stijene, i da sve bude ručni rad.

Pisao sam o ovome mjestu u više navrata i na više mjesta, i nikad mi dosta.

Mjesto i običaj vežu se uz predaju o „svetom čovjeku” Ajvaz-dedi (povijesno, jednom od islamskih misionara iz ranih razdoblja islamizacije, nakon uništenja Bosanskoga Kraljevstva), koji je u planini četrdeset jutara klanjao *sabah-namaz* pred ogromnom stijenom, što se u legendi ispriječila na putu od izvora prema Pruscu, i odvodila vodu na drugu stranu. Zadnje jutro moleći, zaspao je. U snu je vidio kako se čelima sudaraju dva bijela ovna, a stijena se rasijeda. Kad se probudio, stijena je od vrha do dna po sredini bila rastavljena. Tako su Pruččaci mogli dobiti prvi vodovod.

Jukić bilježi, ukratko i bez velikoga interesa, ono što je čuo, kako je čuo: „Prusac, tvrdinja pri jednom brijegu; ovdje ima jedna voda Ajvatica, izvor, što je u staro doba, kad su se Turci u ovoj tvrđavi zatvoreni i obsjednuti u velikoj žeđi nahodili, neki derviš čudotvorno od Boga isprosio. Junia 15. ishode tuda skopaljski begovi, uspomenu čine, Boga mole, kurban (žrtvu) sijeku, plativši glavom više jaganjaca, s kojima se fukara (turski siromasi) taj dan počasti.“

Govoreći o brojnim vodovodima i česmama, koje su u Bosni i na Balkanu izgrađene do kraja XVI stoljeća, Hamdija Kreševljaković piše: „Neki su vodovodi tako majstorski izvedeni da su se kasnije, kad je ta vještina pomalo jenjavala, tumačili na fantastičan način. Tako primjerice spominjem vodovod današnjeg Prusca, nekadašnjeg malog kulturnog centra Bosne.” Doista, gradić Prusac, s ruševinama starijega, srednjovjekovnog grada, imao je uvijek za bosanske muslimane poseban značaj. Generacijama, sve do naših vremena, iz njega su potjecali brojni respektabilni islamski intelektualci, a najveći i najpoznatiji svakako je Hasan Kafiya Pruččak (1544-1615), autor dvadesetak spisa iz oblasti prava, logike, historije i politike, punim imenom Hasan Kafi b. Turhan b. Dawud b. Yakub az-Zibi al-Aqhisari al-Bosnawi.⁶ Od 1583. na dužnosti je kadije prusačkoga kadiluka. U Pruscu, na blagom uzvišenju Srt (i o toj riječi i o Pruscu bit će još govora u ovome spisu) podignuo je džamiju i malu zgradu medrese u kojoj je bio profesorom. Zahvaljujući svim tim okolnostima, niknula je u Bosni izuzetno snažna pučko-religijska tradicija masovnoga pohađenja u Prusac i na Ajvatovicu, nepoznata u ostalom islamskom svijetu. U Bosni ljudi su je popularno zvali *malom Čabom*, ili *malim hadžilukom*, a ugledni njemački orijentalist i osmanist Franz Babinger – *bosanskom Mekkom* (“Das bosnische Mekka”). Trajala je stoljećima, stekavši čvrsto profilirane običaje, način organizacije, oblike ponašanja.

Kako mu drago, tek, tko se jedanput uspne iz Prusca na Ajvatovicu, i prođe kroz fantastičnu rasjelinu u stijeni, makar bio laicistički imun na religijski folklor, ne može ne upamtiti zauvijek snažni doživljaj otajstva koji se širi s ovoga mjesta.

6 Zibi - lokalitet u blizini Prusca; Akhisar - Biograd (turski), staro alternativno ime za Prusac; Bosnawi - iz Bosne, Bošnjak.

Transformiran u islamski ritual, obogaćen prelijepom mističkom legendom zagonetna simbolizma, kult Ajvatovice nimalo ne skriva svoje porijeklo u kultovima vode, šume, plodnosti, obnavljanja, koji pripadaju zajedničkom pranaslijeđu. A na veoma zanimljiv način o tim dugim i zamršenim putovima profilacije ovakvih domaćih kultova, govori *šifra* koja je ugrađena u određivanje datuma hodočašća na Ajvatovicu. To određivanje se ne oslanja na islamski, lunarni kalendar, već na kršćanski. Orijentacijska točka je Jurjevo (6. svibnja po starom kalendaru, Đurđevdan), i to tako, da je molitva na Ajvatovici tradicionalno padala u sedmi ponedjeljak po Jurjevu.

Istom mikrokozmosu *ikavske kulture*, kojemu pripada muslimanska Ajvatovica, ni pedesetak kilometara niz Vrbas prema sjeveru, odmah iza Jajca, pripada i Podmilačje – prastaro katoličko prošteništa svetoga Ive. *Sedam ponedjeljaka po Jurjevu*, po kojima se ravnala Ajvatovica, zapravo je isto ono razdoblje u sunčevoj godini, u koje pada sveti Ivan Krstitelj, osobito čest zaštitnik izvor-voda, kršćanski prurušen i modificiran drevni poganski kult sunca 24. lipnja, čas ljetne ravnodnevnice, noć u kojoj se od pretkršćanskih davnina na vrhovima naših brda pale vatre, što ih u „novije doba”, posljednjih tisuću godina, zovemo *ivanjskima*.

Pruščaci su i modernim znakom obilježili uspomenu na svojega velikana: u gradu je 2002. godine podignut Spomen-dom Hasana Kjačije Pruščaka, djelo znamenitoga arhitekta Zlatka Ugljena.

Po čistoj i suhoj cesti sada smo brzo na Kupreškim vratima, suton je, na njima nema nikakvih straža ni oružja, samo što - baš kao i uvijek otkako pamtim ovaj prijelaz - čim prođeš kroz tunel i pred očima ti se nakon koprivničke prašume ukaže polje do nakraj horizonta, osjetiš cijelom kožom i disanjem da si stigao u neki drugi svijet.

Prolazak kroz Mračaj i dolazak na Kupres Jukić opisuje ovim riječima: „Sa strahom pređosmo planinu, i stupismo u polje Kupriško, te ondašnjem u Otinovcu stojećem župniku na konak dođosmo“. Ni ovdje on ne bilježi ime župnikovo, a kasnije ćemo u ovome spisu pokušati dokučiti koji mu je razlog. Za Otinovce, međutim, pouzdano znamo da je to bio glavom fra Grgo Lozić. On ovdje župnikuje od 1842. do 1848, kako navodi Stipo Manderalo, koji je Lozićevu biografiju po svome običaju akribično istražio i predočio. Mi ćemo u Otinovce kasnije, a konak smo našli u pristojnom hotelu „Maestral“ usred grada. Iz njega ćemo po polju Kupreškome tamo i ovamo, koliko više mognemo i stignemo.

Izlazimo na kratku šetnju pod čistim zvjezdanim nebom u svježju kuprešku noć, i presvježju za moju zimogrožljivost. Večeru nalazimo u susjednom restoranu „Kupres“. Sami smo u dvorani, domaćica kaže da joj je ostao još gulaš s tjesteninom, ali dobar. I zaista dobar bješe, a pomogla mu je i čaša jake, odlične rakije.

Niz Borovu glavu među lijepim konjima. S Polja livanjskoga u Polje glamočko

U Šuici Jukić je „okrenuo“ u Duvno, mi ćemo desno preko Borove glave put Livna, bez zadržavanja, cilj nam je Glamočko polje i u njemu, ostavljajući sve drugo postrani ovaj put, tek dva mjesta: Odžak Filipovića s gigantskim bašlukom, na gornjoj strani Polja, i Carevačko groblje na donjoj.

Kratko se zaustavljamo nad Šuičkim poljem, seirimo, danas ćemo ga u povratku pohoditi ako ne bude kasno. Želja mi je to još otkako sam prvi put, u mladosti, prolje-

tao ovim putom i uvijek ostajao nenagledan Šuićinih meandara i stare kamene ćuprije s lukovima nasred polja, koja se gledajući odozgor, sa ceste, bjelasa u zelenilu i doima kao nekakva fina, skupocjena dječija igračka.

Hvatamo se prijelaza u Livanjsko polje onim dugim silaskom niz Borovu glavu, za koji sam nekada davno slušao šoferske priče kako na tom dijelu ceste ispod zemlje ima nešto poput magnetne sile, koja ometa i usporava rad motora, pa se mora voziti s posebnom pažnjom. Tu smetnju ne osjećamo, ali zato kod Bunarova nailazimo na očekivani prizor: ogroman dželep divljih konja i na cesti i s obje strane ceste. U noćnoj vožnji to zna biti vrlo opasno; Josip je, kaže, jedanput noću, u magli zakočio u zadnji tren, na metar od krda. Sada, ostavljamo auto na pošljunčanom proširenju i posvećujemo se ovim slobodnim stvorenjima, što blistaju na sunčanom jutru isijavajući snagu i ljepotu.

Pravi je izazov i kušnja prolaziti mimo livanjska sela, s njihovom grobljanskom i arheološkom arhaikom, što pozivaju i nude se slijeva i zdesna: Zagoričani, Potočani, Dobro, Vidoši, Grgurići... Znam ponešto o njima iz monumentalnoga livanjskog opusa Stipe Mandžeral, a jedino s njime bi ih i valjalo pohoditi, bez hitnje, s noge na nogu. Ne svraćamo ni na Goricu, u fratarski samostan, jer to nije za svraćanje, to je za studiranje. I polagano dozivanje uspomena.

Sve to ostavljamo za sobom, samo ćemo na izlazu iz Livna prema odvajanju put Glamoča na kratku kafu u kafiću benzinske pumpe, neutralnom mjestu, koje ne evocira ništa, ne poziva ni na što. Nadzire nas s druge strane Polja golema i dugačka Kamešnica, što se poput tamnoga zida ispriječila između Bosne i mora. Silna i opasna planina, dio je moga djetinjeg ponosa: bilo mi je ciglih deset kad me je vodilo na Kamešnicu, ispješao sam taj uspon i silazak kao svi drugi, odrasli. Na drugome je mjestu opisano to nikada više ponovljeno, neponovljivo uzašašće.⁷ Preko Kamešnice stigao sam putovati i starim makadamskim putom s vrtoglavim okukama iznad Prologa, prije nego što je postavljena cesta pokraj Buškoga blata na Kamensko. Ni iskusnim šoferima nije bilo svejedno. A i Buško su oči stigle gledati prije nego što je potopljeno i postalo jezerom, plitkim, razlivenim, sivim.

U Priluci ostavljamo Livanjsko polje pa ćemo uzbrdo, na Korićinu. Slijeva nas prati dugački visoki greben Golije koja razdvaja Livanjsko i Glamočko polje, a dijelom je, kako to dinarolozi stručno kažu, šatorsko-golijškoga planinskog niza. Opet novi pejzaž, novi oblici.

Da, o tim prijelazima iz jednoga krškog polja u drugo cijela bi se studija mogla napisati, ili poema ispjevati. Istom prirodnom fenomenu pripadaju, istoga su geološkog porijekla (iz pleistocena, kažu karstolozi), a, opet, svako ima izrazitih „individualnih“ svojstava. Kupreško po visini nad morem prednjači, a i po obliku i konfiguraciji je najrazvedenije. Zapravo, cjelinu kupreške visoravani čine, uz najveće Kupreško, još tri manja polja - Riličko, Vukovsko i Ravanjsko. Duvanjsko polje je manje, pregledno, sa svojim začaranim zakutcima i „izlazima“ na sve četiri strane - na Buško blato, na Zvirnjaču i Ramu, na Blidinje, na Posušje i Hercegovinu. Livanjsko je ogromno, protegnuto pravcem sjeverozapad-jugoistok, s nizom manjih i veći drevnih sela po obodu Polja, sa svojim fatamorganama kad se zgusnu ljetne omorine. Šuičko je minijaturno, svega ga jednim pogledom obuhvatiš, a taj pogled ostane ti po ljepoti u oku zauvijek.

7 Sedam dana po Bosni u kolovozu 2008., s fotografijama Josipa Lovrenovića, Zagreb 2009.

Glamočko je nekako iz tri dijela, izduženo. Gornjim, sjeverozapadnim dijelom na jednu stranu hvata se Drvara, i dalje, k Petrovačkom polju (a ono je, opet, priča za sebe), na drugu smjera Mliništima i mrkonjičkim selima, središnji dio pripada gradu Glamoču i okolnim selima, a donji, jugozapadni dio kod Skucana sužava se dramatično i nekoliko kilometara niže opet se proširuje i završava visokim amfiteatrom što ga čine obronci Cincera.

Odžak Filipovića. Mihajlo Latas - serasker Omer-paša

Znam da Odžak Filipovića i u njemu staro groblje s monumentalnim bašlukom treba tražiti negdje u gornjem dijelu Polja. Još je prijepodnevi čas, sunčan ali već težak od sparine. Dobacili smo autom do kraja, tamo gdje počinje uspon u planinu ostrim okukama za kojima se gore visoko slute šume Mliništa. Zastajemo i gledamo unatrag niz Polje i niz cestu kojom smo došli. Sad valja polako natrag i otvoriti oči. Svuda uokolo je pusto, nigdje žive duše da upitaš. Najezda insekata. Zrak titra, siv od vreline. Blizu makadamskoga odvojka što lijevo vodi u Podgredu, odvaja se desno nekakva stara poljska putina. Vidljiva je samo po tome što je sve oko nje obraslo u divlje trave, visoke preko metra, pa se njezina trasa ocrta i nazire u tom suhom moru. Silazimo autom na taj put, više ga Josip nagađa nego što ga jasno vidi pred sobom. Desno u travi - nekoliko niskih starih bašluka, na pustoj zemlji. Zastajemo, pokušavamo nešto nazreti u daljini gdje se vidi nekoliko kućnih krovova. Gruba orijentacija mi je kupasti oblik šiljatoga brda Obljaj u pozadini, koji sam upamtio s topo-karata i s onih par starih fotografija odžačkoga groblja koje se uopće mogu naći. Namještam teleobjektiv na fotoaparat, strpljivo švenkam zdesna nalijevo, i, eno: zakleo bih se da vidim kamenu „glavu“ koju tražim. Slika dvostruko titra - jedno zbog omorine, drugo zbog teškoga teleobjektiva i nesigurne ruke, pa za svaki slučaj još malo metodički sumnjam u vlastitu sigurnost. Josip ponovo pokreće auto, ali put je sve neravniji, gubi se u travi, a onda nailazimo na dugačku žutu lokvu u koju nije mudro uroniti i riskirati. Još manje - napustiti putinu i krenuti poljem, kroz visoke žilave trave. Ostavljamo auto i krećemo pješke, sada nam je glava bašluka sa svakim korakom sve vidljivija. A to je, makar i uz vrućinu i napor, puno nekoga smisla: pa, bilo bi vulgarno do ovakvoga i ovoliko traženoga cilja ne prijeći nogu za nogom barem ovaj nepun kilometar, puštajući da ti se veliki bašluk, sa svakim korakom, malo pomalo približava i povećava u očima. Raste i uzbuđenje.

Prolazimo pokraj prizemnih, očevitno napuštenih kuća i dolazimo blizu groblja ograđenoga niskim kamenim zidom. Prilaz mezarju je neugodan: svuda uokolo trava je do pojasa, neprokošena i neugažena, valja kroz nju ne znajući na što ćeš nagaziti, kakvoga opasnog stvora uznemiriti. S one strane mezarja na kojoj su ulazna vrata zid je sagrađen od lijepo i pravilno otesanih blokova, očigledno ostataka neke stare kamene gradnje, možda džamije čiji se temelji vide u mezarju. Uzbuđeni smo dok otvaramo grobljanska vrata zategnuta žicom i prilazimo, napokon, tome golemom mezarju - maestralnom primjeru skulpturalne i ambijentalne umjetnosti, što ga, kao cjelinu, čini par dviju različitih formi: uzglavni i nožni nišan, sve to u prostranstvu Polja obrubljenog brdima. Zaturen u glamočkoj zabiti, daleko od očiju, on je u konceptualnom i u izvedbenom pogledu potpuni pandan onome poznatom i često slikanom mašetu Omer-age Bašića u Jakiru što stoji blizu Glamoča odmah ispod ceste u livadi, i ne možeš ne vidjeti ga. (Slikali smo

ga i mi - i sada, u povratku niz Polje, i onoga ljeta 2008. kada smo gazili visoku travu a neprijazni čuvar nas odbijao plašeći nas navodno neviđenim brojem zmija.) Ovo ovdje bi, prema istraživim podacima, imao biti grob Abdulkerim bega Filipovića. Poginuo je 1876. godine u napadu ustanika na Odžak. Bilo je to u jeku velikoga ustanka u Bosni i Hercegovini (1875-78), koji je rezultirao međunarodnom krizom i Berlinskim kongresom, te odstupom četiristogodišnje osmanske vlasti i austrougarskom okupacijom BiH.

Poznata je historija postanka glamočkih Filipovića. Kasno je XVI stoljeće, veliki Mehmed paša Sokolović napokon je u Beogradu odlučio objaviti smrt sultana Sulejmana, kojega je 1566. nakon uzeća Sigeta kao živa pronosio u vojničkom čadoru po Ugarskoj mjesec i pol dana, te proglasiti novoga sultana Selima II. Turski sandžaci su već odavno uspostavljeni svuda po osvojenim krajevima Dalmacije, Like, Slavonije, Ugarske, a sada, kad je pala sigetska tvrđava, na redu je Beč. Turska se plima čini nezaustavljivom, s njome u kršćanskoj Evropi raste masovna psihoza straha. Ratni okršaji su svakodnevnica. Jedan od ratnika s austrijsko-hrvatske strane zagrebački je kanonik Franjo Filipović. Ima veliko iskustvo, prati ga i odgovarajući glas: na tursko-bosanskoj strani s respektom ga zovu Delipop. U jednome od bojeva kod Ivanić Kloštra Turci poraze njegovu vojsku a njega zarobe. Kroz nekoliko godina potom pojavljuje se kanonik Franjo kao Mehmed, islamizirani posjednik velikoga zijameta u Glamočkome polju, veoma aktivan u okršajima na nemirnoj granici kao i prije, sada s druge strane.

Nije za ta vremena i za te psihologije kondotjerska karijera kanonika Franje bila riječ i neobičan slučaj, samo je bio markantan, pa su ga bilježili svi kroničari i povjesničari koji su držali do svojega zanata. Evo dvojice, s dviju strana: Muvekkit (Salih Sidki Hadžihuseinović, ?-1888), sarajevski kroničar osmanskoga epohe, i nešto mlađi mu suvremenik Vjekoslav Klaić (1849 - 1926), hrvatski historičar i pisac, autor temeljnih knjiga i o Bosni i Hercegovini. Dobra je i krepka njihova povjesničarska proza, neka je i ovome tekstu. S napomenom da je Muvekkitov zapis prijevod s onodobnoga „sarajevskog“ turskog jezika. Dobar i upečatljiv.

Godine 980. (1572/73) zagrebački kanonik Frano Filipović sakupio je i opremio veliku neprijateljsku vojsku i krenuo na Bosnu. Zauzeo je i tvrđavu Novi. Stigli su sandžak-beg Klisa Ferhad-beg i sandžak-beg Hercegovine Sinan-beg i upustili se u borbu s nevjernicima. U blizini tvrđave Ivanić neprijatelje su potpuno porazili i rastjerali. Osim što je u ovome okršaju izginulo preko hiljadu neprijatelja, zarobljeno ih je tri stotine, a među njima i njihov vojskovođa Frano. Taj Frano imao je čast da primi islam, pa su mu dali ime Mehmed-beg. Postao je iskren vjernik. Mnogo je nevjernika uništio i postao njihov najveći neprijatelj. Još i danas ima u Bosni dosta begovskih potomaka iz ove obitelji. Onih trista zarobljenih neprijatelja i odrezani nosevi i uši s odsječenih glava, uz bubnjeve i zastave, poslani su na Dvor. (Muvekkit)

Baš u okolišu Ivanića bijahu Turci još 26. kolovoza 1570. zarobili i zagrebačkoga kanonika Franju Filipovića, koji se bijaše dosad više puta proslavio na bojnopolju, tako da su ga prozvali Delipop (junački pop). Filipovića bijahu tada Turci odveli u sužanjstvo u Carigrad. Kroz četiri godine nastojali su kralj Maksimilijan i ban Drašković da ga oslobode sužanjstva, naročito da ga zamijene za nekog zarobljenog Turčina Kurtagu. Međutim je Drašković poslije na koncu godine 1574. dočuo da se Filipović dobrovoljno (sponte) odrekao kršćanske vjere, poturčio i

primio ime Mehmed. Već 19. veljače 1575. javio je nadvojvoda Karlo iz Beča banu Draškoviću: „Doznajemo da je odmetnik Filipović, kojega su i Delipopom prozvali, došao u ovu tursku krajinu, pa da prijeti i snuje o propasti susjednim utvrdama. Njegov dolazak i nastojanje moglo bi možda biti pogibeljno Ivaniću, Sisku, Križevcima i onim drugim mjestima, u kojima je on prije stražu stražio i zapovijedao te ne malo iskustva stekao.“ Ban i biskup tješio je kralja i nadvojvodu da od odmetništva Filipovićeve ne će biti velike opasnosti kao ni onda kad su se Krsto Zempče (Svećki), Ladislav More i Franjo Bebek sa sinom poturčili. (Klaić)

Od Franje-Mehmeda, rodonačelnika, proći će nekih sedam-osam generacija, kada se u Odžaku Filipovićā 1827. godine pojavljuje drugi zanimljiv prebjeg, i ovaj iz Hrvatske. On je lički Srbin Mihajlo Latas, dvadesetjedna mu je godina, školovani je podoficir u austrijskoj krajiškoj vojsci. Otac Sofronije, također carski vojnik, sklon kocki i piću pronevjerio je nekakve novce, i sad mu prijete sud, zatvor, obiteljska sramota. Sin s promišljenim naumom preuzima svu krivicu na se, a onda jedne noći uteče preko granice u Bosnu, spusti se u Glamočko polje i najmi se u Zaim-bega Filipovića koji ga primi bez mnogo pitanja i dadne mu da radi oko stoke. Potom strelovito: Banja Luka, primanje islama, Vidin, Carigrad... Priča je to o velikoj i mračnoj, paradoksalnoj karijeri, o hladnom i sposobnom vojniku koji svukuda po Carstvu, po Kurdistanu, Albaniji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Grčkoj, Egiptu, u službi reformskoga sultana okrutno krši i u krvavim pohodima satire lokalne pobune muslimanskih prvaka što se protive moderniziranju i pravednijem uređenju Carstva.

I fatalna veza fra Ivana Frane Jukića s Latasom poznata je priča. Kada Latas 1850. godine ulazi u Bosnu sa svojom ekspedicijom, Jukić se u žestokom narodoljubivom i prosvjetiteljskom entuzijazmu sav prostire pred njim, videći u carskom seraskeru ono što ovaj nit je bio nit mogao biti: osloboditelja. Služi mu, pomaže, informira ga, piše mu „slavodobitnicu“, sve u uvjerenju da čini baš ono za što je došao odsudni čas koji se propustiti ne smije. Zagrije se za dvosmislenu Latasovu sugestiju, koju sebi tumači kao gotovu stvar: Latas i ban Jelačić će se ujediniti, prvi protiv sultana, drugi protiv cara u Beču, te će Hrvatsku i Bosnu kao cjelinu istrgnuti, osloboditi. Ljudevitu Gaju piše iz Banje Luke 8. rujna 1850, i u tom pismu osjeća se živo sva napetost i zanesenost:

... Omer paša danas krenu se iz Banjaluke put Krajine sa 4.000. vojnikah i 13 topovah; na putu u Varcaru prikazao sam mu jedan istisak Bos. prijatelja, to mu se je verlo dopalo, piso mi te sam za njim došo u Banjaluku; malo me je prijatnie primio nego Jelačić i moje mu je ime radi književnosti više poznato i to ko turskomu paši i Otmanskomu seraskeru, nego Hervatskomu Banu i Austrianskomu Feldregmeisteru! Omer paša, on je nesamo Hervat nego i slavjanin i domorodac, odveć uljudan i razborit; dvaput sam kod njega preko dva sata bio, nadario me sa 500. grošah; i naredio mi, da zavedem jednu obćenitu u Bosni korenspodenciu političku, i damu šaljem uredno izviestja. Iz velike moje prema Vama priverženosti samo za vas ovo javljam vam, želeći da tajno ostane ovo o meni i Omer paši što vam pišem, nek neidje u Novine ni na ulice... Dobro bi bilo, da vi učinite jedno podvorenje Omer paši na Bosanskoj granici, i da mu Bosnu preporučite; ako vam Austrianska politika nesmeta.

Nestrpljiv i netrpeljiv, odbija sva upozorenja, svojoj fratarskoj braći i starješinama gordo i gorko odvrća da su „božjaci“ i sitne duše. Prijateljski ali žestoko svađa se s An-

tom Starčevićem kada se sretnu u Zagrebu. Zanimljive zapise o tome ostavio je sam Starčević. U tom trenutku Jukić je već napisao svoj eksplozivni memorandum *Želje i molbe kristijanah u Bosni i Hercegovini*, u kojemu se traže socijalna i politička prava, i koji je preko Beča poslan u Carigrad, sultanu, te zbog kojega će „prijatelj“ Latas Jukića uhapsiti i „na samarici“ poslati u surgun u Carigrad. Starčević se zahtjevima u *Željama i molbama* protivi, nazivajući Jukića „nesretnikom“, hvaleći bosanske muslimanske prvake, age i begove, kao „hrvatsko, najstarije i najčistije plemstvo sablje u svoj Evropi“, te nagovarajući Jukića da se kršćani pridruže begovima i agama u otporu Latasu i sultanovim reformama. Ima čudnovatu argumentaciju: „Vi imate sigurnost i pravicu, kakove su drugde redke. Ne velim, da je vaše stanje predobro; ali ono stoji od vas, uz vašu ćud, drugde bi vam bilo mnogo gorje, pazite da za njim ne budete plakali. Sada, kakovi ste, i dobro vam je.“ Sablažnjen, Jukić mu odvrća: „Ti si najpametniji ili najluđi čovek na svijetu, i osim tebe nitko tako ne govori.“ (Vidi komentar 2)

Ništa se od sve te historije danas u Odžaku ne sluti i ne vidi. Postoji samo ovaj krškopoljski pejzaž, isti valjda kakav je bio i pred Franjinim-Mehmedovim očima prije pet stotina pedeset, i pred očima mladoga austrijskog podoficira, dezertera Latasa prije gotovo dvije stotine godina. I ovo staro zapušteno groblje. Da, i ova dvojica namjernika u čvrstoj riješenosti da sve to za sebe otkriju, svojim očima ugledaju, posvoje...

Ponovo smo na cesti, vozimo prema Glamoču. Vrelina je već nesnosna a prozore otvoriti ne valja jer ulijeću ogromni obadi. Brzo ćemo na početak vojnoga kompleksa što ga je Titova vojska izgradila kao neku vrstu rezervnoga vojnog aerodroma sa svom infrastrukturom: cesta se pretvara u dva kilometra dugu, široku i ravnu sletno-uzletnu pistu, a na njezinu početku i završetku planski uzgojene šumice, jedna manja, druga veća, skrivaju kojekakve objekte. Skrećemo u prvu, manju, misleći se rashladiti. Kad stanemo u hlad i otvorimo auto - katastrofa! U trenu auto se zacrni od obadova, a nalijeću i na nas, na oči, usta. Ne budi primijenjeno, kao u *Bibliji*, u *Knjizi izlaska*, kad Jahve preko Mojsija poručuje faraonu egipatskome neka pusti Izraelce iz ropstva. Inače: „pripustit ću obade na te, na tvoje službenike, na tvoj puk i tvoje domove. Egipatski domovi i samo tlo na kojem stoje vrvjet će od obada. (...) I učini Jahve tako. Rojevi obada nalete u faraonov dvor, na domove njegovih službenika i po svoj zemlji egipatskoj. Zemlja nastrada od obada.“ I u Psalmima obadi se spominju kao grozna napast, a kod Jeremije ima sjajna slika kada Nabukodonozor, kralj babilonski kreće na Egipat da ga pokori i uništi: „Egipat bijaše lijepa junica, ali ide, ide na nju obad sa Sjevera.“

Ništa slično nisam doživio nikada. U dječашtvu, kada sam na djedovoj livadi pomagao oko kosidbe i kupljenja sijena, oko vršdibe žita, jesam iskusio bolni obadov ugriz, kao i prizor kada se goveče ili paripče nakon ujeda „zaobada“ pomamno od boli, ali ti su obadi djelovali pojedinačno, teško si ga mogao i opaziti prije nego on uradi svoje. Ne znam, nije mi do toga da razaznajem - u koju vrstu spadaju ovi što nas napadaju: u obade goveđe (*Tabanus bovinus*) ili konjske (*Tabanus atratus*). Ono što nam je važno, jest njihova zajednička osobina, taj žestoki ugriz, za koji, eto zanimljivosti, zoolozi znaju da ga prakticiraju samo ženke kojima je potrebna krv da iz bjelančevina stvore jajašca za razmnožavanje, dok se mužjaci hrane peludom i cvjetnim sokovima. Na jedvite jade, sve sinkronizirajući akciju, žestoko mlateći krpama i peškirimama, uspijeva-

mo nekako istjerati tu agresorsku vojsku, tu biblijsku napast iz auta, munjevito sjesti i zatvoriti vrata.

Ivo Lola, uništena nada

Kada prijeđemo dva aerodromska kilometra, skrećemo lijevo da obiđemo veću borovu šumu. Osim što je bila dijelom spomenute vojne strukture, bila je i memorijal Ivi Loli Ribaru. Usred nje bila je stilski izgrađena drvena gostinska kuća, u kojoj se moglo ugodno ručati, popiti piće, kafa... Imao sam tu priliku, jednoga od onih davnih dana, za koje danas katkad nisam siguran - bjehu li stvarni ili samo sanjani.

Mladi Ribar, poliglot i briljantan intelektualac, najperspektivnije ime tadašnjega partizanskog i komunističkog vodstva u Jugoslaviji, trebao je 27. studenoga 1943. s ovoga mjesta poletjeti u Kairo, kao netom imenovani šef partizanske misije pri savezničkoj komandi za Srednji istok. Neposredno po ukrcavanju i paljenju motora, iza brda se obrušio njemački avion i bombama zasuo partizanski Dornier Do-17 (jedan od dva takva s kojima su nešto ranije domobranski avijatičari prebjegli partizanima). Ribar je uspio iskočiti ali je odmah poginuo pogođen s nekoliko smrtonosnih gelera. Među poginulima bila su dva engleska oficira i četiri partizana. Vladimir Velebit, koji od ranije obavlja mnoge „vanjskopolitičke“ poslove za Tita, izvukao se iz repa zapaljenog aviona i preživio napad. Već u trenutku pogibije Ivo Lola Ribar bio je okružen aurom jake i važne ličnosti, omiljen i poštovan, k tomu član neobične i ugledne hrvatske građanske obitelji u partizanima - sin „staroga“ Ribara, brat mlađega Jurice koji je ubijen od četnika u Crnoj Gori nepunih mjesec dana ranije.

Nikada nisu do kraja, jasno i nedvosmisleno, razjašnjene okolnosti ovoga događaja. Partizanska OZNA obavila je svoju istragu već 1944. na Visu, u okviru koje su za izdaju i sabotažu optužena braća Josip i Viktor Rekveni, partizanski inženjeri, od kojih je u vrijeme događaja jedan bio stacioniran na Glamočkom polju, a drugi u Livnu. Ispitivanje i mučenje nisu preživjeli. Službeni izvještaj OZNE o tome karakteristično je morbidan, jezivo maštovit i detaljan: „Jedne noći, zbog nebudnosti stražara u zatvoru, jedan brat Rekveni preklao je na spavanju onoga drugog - viljuškom. Zatim ju je uperio sebi između rebara, zatrčao se i naletio na zid. Jedan kraj viljuške zario mu se u srce. Bratoubistvo i samoubistvo okorjelih zločinaca.“ Sam Tito, međutim, 1953. u intervjuu sarajevskom *Oslobođenju*, govoreći o Ribarovoj pogibiji, kaže: „Kasnije nismo uspjeli da otkrijemo špijunažu koja je do toga dovela.“ Vladimir Velebit, pak, u svojim memoarima s mnogo tehničkih detalja i argumenata odbacuje teoriju o tome da je njemačka vojska mogla imati precizne informacije o partizanskoj delegaciji te o mjestu i vremenu polijetanja. (Vidi komentar 3)

Kako bilo, ova tragična smrt potvrdila je i uvećala nimbus Ive Lole Ribara kao jedne od najsnažnijih figura cijele narodnooslobodilačke epopeje, a u poslijeratnom razdoblju od njega bila stvorila ikonu jugoslavenske popkulture. Pa je s prevratom 1990, čiji dubinski rezultati i posljedice zadugo neće biti osviješteni, nestalo i toga. Memorijal i borova šuma na Glamočkom polju stoje, u stanju u kojemu ne slave ništa i nikoga, nego su vlastito ružno naličje - pravi horor od zapuštenosti i zavidljivosti.

KOMENTARI

1.

Do rada Paole Korošec došao sam zahvaljujući ljubaznosti Dragana Golubovića iz sarajevskoga Media centra, koji mi je pribavio skoro sva godišta *Glasnika Zemaljskoga muzeja* u digitalnom obliku.

Paola Korošec (1913-2006) i njezin muž Josip Korošec (1909-1966), oboje slovenski arheolozi s doktorskim zvanjima (Ljubljana, Prag), radili su kao kustosi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu od 1939. do 1945. godine. Kasniju karijeru nastavili su u Sloveniji. Osim u najužim, ionako vrlo rijetkim specijalističkim radovima, tragovi njihova boravka i rada u Bosni i Hercegovini izbrisani su.

2.

O Jukićevoj ličnosti i o njegovom angažmanu odavno se uvriježio, i postao općim mjestom, stereotip o *naivnosti* i *lakovjernosti*. To u raznim varijacijama ponavljaju manje-više svi njegovi dosadašnji tumači (Markušić&Škarica, Alaupović, Kecmanović, Čorić - da spomenem samo neke od najmarkantnijih i najtemeljitijih). A na samome početku tih tumačenja stoji jaka pjesnička slika fra Martina Nedića; njemu je Jukić „leptirica koja oko goruće svijeće vrsla i leta dok se ne sažeže“. Najdalje je, pak, otišao Ivo Andrić kada u jednoj glosi za knjigu *Omer-paša Latas* o Jukićevu povjerenju u političare i vojnike kaže tvrdo i neopozivo: „Jukić je blagorodna budala.“

U romanu o Jukiću, koji sam pisao davne 1975. godine, sve se u meni bunilo protiv takvih tumačenja. Tu pobunu u romanu zastupa fra Anto Vladić, Jukićev vršnjak i prijatelj, referirajući se baš na Nedićevu metaforu o leptirici i svijeći:

„... braća ujaci tako govore, superiorno sažaljevajući ovo biće kao 'usijanu glavu', kao naivčinu koja je izgubila smisao za praktični život, i sada lebdi i pliva u oblacima svojih iluzija, s kojih i kad cijelom težinom tresne o tvrdu zemlju, neće se otrijezniti i spametovati. A Jukić je – on to zna! – nešto drugo; Jukić niti je naivčina niti bezazleni i nerazumni sanjar; Jukić je progledao čitavim svojim bićem, Jukić se je krajnje dosljedno otrgnuo od strahljivih i sebeljubivih, od beznačajnih trica i kućina, otrgnuo se iznad ćoravih svagdanjih okvira koji čine te ljudi nikad nosom ne provire preko svojih svakodnevnih šančeva, i tako, ne znajući za postojanje onog vanjskog širokog i slobodnog svijeta djelovanja, misli, hrabrosti, slobode, misle da su sve vrijednosti pohranjene unutar tih tijesnih usmrđenih šančeva, i na sve što je iznad i izvan, gledaju kao na ludost, usijanost, ne shvativši nikad da ovakvi žive stotrukim, tisućstrukim životom, životom sviju i za sve. Nije li mu Jukić toliko puta govorio kako od čitavog Svetog Pisma najviše voli one Apostolove: 'Ako tko među vama zbilja misli da je mudar po sudu ovoga svijeta, neka bude lud da bude mudar...' i: 'Kad bih ljudske i anđeoske jezike govorio, a ljubavi ne bih imao, bio bih mjed što ječi i cimbal što zveči..., vjera, ufanje i ljubav, to troje, ali najveća među njima je ljubav.' Kao nikad dotad osjetio je Vladić, dok su se lagano vraćali sa šetnje u sumračni Varcar – hrpu crnih, stisnutih krovova, opkoljenu i stiješnjenu sa svih strana brdima – da je nedorastao ovoj snazi koja uz njega koraca žesteći se u stalno usijanom i povišenom stanju, i po prvi put otkad druguju, ostaje nijem, ne prekida Jukića u njegovom strasnom monologu nego misli o životu i o gorkoj sreći koja mu je dodijelila da bude drug i sugovornik ovom strasniku, koji se očito neće smiriti dok se 'ne sažeže'.“

U novijoj literaturi stereotip o Jukićevoj naivnosti i lakovjernosti maestralno je *pretumačio* Ugo Vlasisavljević u političko-filozofskom eseju *Jukićevo političko pismo – početak političke modernosti* (u: Ivan Franjo Jukić, *Izabrani spisi*, biblioteka Iz Bosne Srebrene, Synopsis, Sarajevo-Zagreb, 2015). On piše:

„Ali može li Andrićev životni *credo*, prepoznajemo ga lako, *credo* zrelog Andrića koji se otarasio svojih mladalačkih zabluda i naivnosti, uistinu biti mjerilo prosuđivanja političke djelatnosti u koju se strasno i bezrezervno upustio Jukić?

Ono što tome stoji na putu jeste posebnost povijesnog trenutka u kojem kao u kakvom vihoru, u samoj osi njegovog vrtloga, djeluje Jukić. Većina interpretatora Jukićeve djelatnosti tokom njegovih najplodnijih desetak godina, ne previda neodoljivu silu koja vuče Jukića na djelovanje. Brojna biografska svjedočenja iz prve ruke govore o tome kao o upečatljivom dojmu. Ali, da li se ova neodoljiva sila može naprosto izvesti iz psihologije junaka ove političke drame? Zašto se to tako samorazumljivo uzima u tumačenjima ove drame? Istina, karakter je sudbina, možda u slučaju Jukića takvo vjerovanje nalazi svoju dojmljivu potkrepu – već dubrovački fratri ukazuju na plahovitost i nezgodnu čud ovog bosanskog studenta - ali sudbina je za ovu domaću 'političku zadaću' mogla izabrati i nekog sasvim drugog čije mjesto je ipak zauzeo ovaj karakter. Psihologija ovog junaka nam ne smije sakriti *mjesto* kojeg je povijest u ovom trenutku morala postaviti: uputiti i doznačiti onima koji su njen poziv mogli naslutiti. I povijest može poslati pismo, adresirati svoje učesnike. *Vis major*? Hoće li mi sad neko uzvratiti da mistificiram povijesnu ulogu plahovitog fratra da bih ga spasio dobronamjerne opaske o njegovoj političkoj naivnosti? Ali očevnost može da sakrije nešto daleko važnije. Uostalom sjetimo se Poeta: pismo se sasvim sakriva u svojoj očevnoj izloženosti. Nije li ipak Jukić bio pozvan i upućen da čini to što je činio? Nije taj neodoljivi poticaj mogao dolaziti samo iz njega, ali nam je u kasnijim vremenima, u vremenima nas modernih, veoma teško dokučiti odakle je dolazio.

Nalog povijesnog trenutka ne mora biti toliko nedokučiv. Nije li svaki narodni preporod, s kojim su se rušile velike imperije, morao imati svog gramatičara rodonačelnika, nacionalno buđenje svog političara, prosvjećivanje masa svog književnika, oslobođanje od vjekovnog ropstva svog vojskovođu itd? Neko je uvijek *bio pozvan* da to učini, da usliši taj nalog koji se nikom ne može pripisati dok se ne preuzme i uvaži. Jukić se u svojoj zemlji upravo pojavljuje kao *prvi* i to se ne smije previdjeti. Povijesne prilike tada nalažu da neko mora da se ukaže kao *prvi*. Vrijeme prekretnice, trenutak u kojem se samo historijsko vrijeme prelama, 'iskače iz svojih šarki'. O tome je znao da nas uputi - opet jedno upućivanje kroz pismo – Ivan Lovrenović u svom tekstu o Jukiću kao *Navjestitelju moderne i evropske Bosne*, smještajući njegov trenutak smrti, 1857. godinu, kao trenutak koji 'po mnogim elementima označava kraj starog i početak novog vremena u dotadašnjoj četiristoljetnoj otomanskoj historiji Bosne'. Ne iznenađuje da i on tu vidi nešto više od puke slučajnosti, jer će u kratkoj apoziciji primijetiti: 'gotovo kao po nekoj dubljoj simbolici'."

14.

O pogibiji i sprovodu Ive Lole Ribara piše i fra Josip Markušić u svome kroničarsko-me-moarskom spisu *Od bijede do pobjede - u Jajcu (Dobri pastir, 4-5, 1955, I-IV)*:

„Narodni heroj pokojni Ivan Lola Ribar dne 28. XI. dovezen je mrtav iz Glamoča te položen u kapelicu katoličkog groblja zvanog 'Pod lipom', odakle je bio sprovod dne

1. XII. Pred odlazak iz Jajca za Kairo bio je kod nas u samostanu na ručku, sa još jednim drugom rukovodiocem. To je bilo dne 14. XI. 1943., a onaj drugi rukovodioc je bio Vlatko Velebit.“

Ovaj zapis nastao je na temelju izvornih Markušićevih bilježaka u ratnom dnevniku iz Jajca 1941-45. Tamo stoji:

„1. XII. 43. U 17 h sprovod Ivana Ribara ml.[ađeg] iz kapelice na groblju u Sok.[olski] Dom. Gvardijan Fr B.[ono] Ostojić došao je na groblje na vrijeme prema prijašnjim dogovorima sa Markom, ali mu je sad rečeno: budući je pok.[ojnik] bio sekretar Sred.[išnjeg] Odb.[ora] Kom.[unističke] Part.[ije] Jugoslavije nije mu bila želja da ~~sveće~~ se vrši crkveno opijelo, ~~na to se je~~ ali da može prisustvovati sprovodu. Na to se svećenik povukao u kraj, ostao do svršetka na groblju, nu nije prisustvovao povorci.

(O pogibiji Ivana Ribara ml.[ađeg] saznaje se ovo: on i Vlatko Petrović (Velebit) pošli su za Kairo, te su imali iz Glamoča poći avijonom koga im je u Bugojno doveo iz Zagreba [France] Pirc, i dok su se spremali zapazio ih je njem.[ački] avijon Štuka, pikiro te ubio Ribara i dva-tri vojnika, sav je avijon izgorio i sva prtljaga. Sad se za Vlatka kroje u Jajcu nove haljine.)“

(Citirano prema: Fra Josip Markušić, *Ratne zabilješke 1941-1945.*, Jajce 2019., priredio dr. Jozo Džambo.)

Dragan MARIJANOVIĆ

Mariću ta vrsta pripovijedanja ide – *od pera*

Fra Ante Marić, Zvono, Naša ognjišta, Tomislavgrad 2020.

Nastavljajući kontinuitet pripovjedačkog bavljenja povijesnim temama, autor se ovoga puta okrenuo u duboku prošlost i književno osvjetlio jedno razdoblje iz mraka osmanske uprave bosanskim i hercegovačkim vilajetom. Prateći zlu sudbinu jedne župe i seoca Podi i zvona s crkve svetog Stjepana Prvomučenika, krvavih svatova Jure i Katarine, ali ponajprije maloga Ante, jedinoga svjedoka svega što se dogodilo u jednom mučkom pohodu Kavaz-baše, koji je krenuo s askerima po rečenu mladu, e da bi beg u svojoj nedalekoj kuli uživao u njezinoj čednosti, koristeći *pravo prve bračne noći*. Većina svatova pobijena je, crkva je zapaljena, a njezino zvono polomljeno i to će značiti kraj za mladence i to kršćansko selo u svakome smislu.

Hajduka, koji su se često vrzmali oko sela, pljačkajući pomalo *turke*, a pomalo i mještane, i rijedeći njihova stada, eto baš tog trenu nije bilo u blizini.

Ovaj feudalni krimen već stoljećima metaforom je za obespravljenost kršćana pod Turcima i bezbroj navedenih primjera takva ponašanja moćnika u odnosu na podređene, i na sve se narod s vremenom priviknuo, ali na ovaj bezočni čin – nikad. Uz ovakve događaje, nerijetki su primjeri osvete rodbine ponižene djevojke, ubojstva nasilnika te prebjeci u kršćanske zemlje, ako je to bilo izvedivo. Legende kažu da su brojne *gomile* po Hercegovini zapravo ona mjesta gdje je izvršena osveta, a narod je, bacanjem kamenja na to mjesto, iskazivao gnjev prema nasilniku i poštovanje prema osvetniku.

Drugi važan i povijesno presudan čimbenik toga mutnog vremena svakako je kršćanstvo, koje je bilo u dugoj potlačenosti. Tako se stoljećima ljudima oduzimalo ono što im je najsvetije – čast i vjera. Te eho tih vremena, davno prošlih kao i sva druga *vremena*, i danas, evo i ovim romanom, možemo osjetiti.

Priče iz tih vremena ne moraju, u pravilu, biti patetične pa je tako i ova izbjegla tu tanku nit koja vodi u bolećivost i jadikovku. Ne, nego je ona ispričana potpuno napeto, a nema nikakve sumnje da se baš sve tako i moglo dogoditi. Jer krhotina tog zvona

u džepu dječaka koji će postati franjevac u Mlecima, te njegov zvuk u svijestima svih onih koji su ga ikada mogli čuti, bilo da se radilo o onima koji su pod njim molili ili čak onima koji su ga polomili i njegove ostatke zatrpali zajedno s ostacima crkve, učinit će pripovijest poučnom i zlo će pokleknuti pred dobrim. Do tog je trebalo puno toga proći i narativ priče prebogati je dramatičnim deskripcijama i uz osnovu fabule, u drugom planu iščitavamo i opće okolnosti u kojima je ova kriška Balkana podnosila zulum, premda gotovo na granici s nekom drugom vrstom svijeta, svijeta kojemu ovi ljudi pripadaju, ali se on, eto, u tim povijesnim okolnostima, povukao s druge strane granice. Ali te granice i nisu tako neporozne, ljudi i svjetonazori i službenici s obje njezine strane potkupljivi su, ali da nisu, ova priča imala bi potpuno nesretan kraj, a možda ne bi bilo razloga ni za njezino pričanje. Jer je samo zahvaljujući tome, glavni junak, mali Ante, prešao u Mletke i ondje ostvario sve što ga je moglo opet vratiti preko te iste granice, u tamni vilajet, jer on ima plan na koji ga stalno podsjeća ta krhotina crkvenog zvona u džepu. Podsjeća i motivira.

On je imao misiju. On je obavio misiju i ispunio zavjet.

Tu se autor drži onog zrna sjemena koji nudi slabašni, ali i moguć optimizam. I ako postoji mogućnost sretnijega (jer sretan u potpunom smislu ne može niti biti!) kraja, autor ga je pustio prokljati i pratiti sve dok ne dadne svoj plod.

Pa će se napraviti nova crkva, novo zvono dovući će mladi fratar iz Mletaka, stasati će i novi župljani, uvidjet će napokon i kavazi i hajduci, *turci i kauri*, da se svaka sila pokuša pred strahom od Svevidećeg, Onog Koji Presuđuje, i svi će odahnuti kada to zvono opet zazvoni, jer im taj zvon u svijestima više neće buditi bolna sjećanja, niti će zlotvore više, kroz teška pijanstva i mamurluke, nagrizati crvi grizodušja.

I prvi će put, u busijama i s napetim orozima kubura okrenutih jedni spram drugih, odlučiti ne prolijevati krv.

Samo je snaga oprosta jača od patnje!

Ova saga i o tome zbori.

Jezik kojim autor pripovijeda pitak je i prepun kolokvijalnih dosljednosti koje se daju izbjeći primjenom standardnih književnih jezičnih formi, no tada bi se umanjila izvornost i autentičnost kraja i njegovih ljudi ma tko oni bili, te je uporaba tog zavičajnog jezika iznimno važna u karakterizacijama brojnih neobičnih likova, od kojih je s većinom lako dosegnuti suosjećanje i simpatiju. Jer što su vremena i prilike teži, svako dobro i pozitivni likovi su vidljiviji.

Mariću ta vrsta pripovijedanja ide – "od pera".

Mato NEDIĆ

Kanconijer po Paljetku

Luko Paljetak, *PITOMI URLICI*, Naklada Bošković, Pridvorje, 2020.

Paljetkov petrarkizam

O književnome opusu Luke Paljetka toliko je puta već pisano i toliko je lijepih riječi izrečeno, a ipak, kako nas pjesnik uvijek iznova iznenađuje stihovima čudesne ljepote, osjećajima i mislima uvezanima u pjesme, nameće se potreba i dalje govoriti o njegovu književnom stvaralaštvu, upozoravati na ljepotu koja izvire iz božanskoga dara i iz pjesnikova životnog iskustva. Kao što je Francesco Petrarca svojevremeno posvetio besmrtni *Kanconijer* ljepotici Lauri de Noves, čiju je ljepotu pretvorio u simbol, a svoju naklonost u vječni poetski uzdah, tako je Luko Paljetak, nakon smrti svoje Voljene, uspomenu na Anamariju obasuo stihovima ne bi li, poput čuvene Laure, i ona zasvijetlila mnogima kao što je, za života, svijetlila njemu i kao što mu svijetli iz Vječnosti, obasjavajući njegove dane i još više, njegove noći. I dok je Petrarca očaran ljepotom koju idealizira, Paljetak zna da je i ljepota prolazna, kao što je i sve drugo nestalno, ali je njemu draga, u njegovoj je duši vječna. U pjesmi naslovljenoj *Ljepota*, on svjesno naglašava svoj odnos prema ljepoti voljene žene, zapravo svoj odnos prema onome što je minulo, te kaže:

*Osjećam svu strahotu nekadašnje ljepote
tvoje i shvaćam hrabrost svoju da takav dar
primim i trošim, nije to bila laka stvar:
i vlasnik i rob biti (...)*

Međutim, bez svakodnevne svijesti o toj nekadašnjoj ljepoti pjesnik ne bi mogao živjeti. Da u njemu ne živi ženina ljepota kao nešto neprolazno, nešto što mu je mislima opipljivo, on više ne bi mogao pronaći sebe u svijetu koji nakon tragičnoga gubitka Voljene nije i ne može biti isti. Kako bi pronašao oslonac, pjesnik se obraća muzi, a njegova je muza Anamarija, on ju traži mišlju, sjećanjem, uspomenom, u konačnici, stihom. Zbirku otvara pjesmom *Štap* koja dobro ilustrira njegov odnos prema uspomeni na Voljenu:

*(...) štap me vodi
do samog kraja mene jer nema ispod kože
ničega osim tebe, na kraju sve se svodi*

*na tebe: prošetam te do samog ruba sreće,
dalje ne mogu; strog je tvoj štap, brzinu neće,
ne voli, poštujem ga, njime te s neba sisam.*

Premda Paljetkove pjesme ne iskazuju istu opijenost ženskom ljepotom u onome smislu u kojemu se izrazio Petrarca u *Kanconijeru*, može se govoriti o svojevrsnome Paljetkovu petrarkizmu, ne o idealizaciji zlaćanih uvojaka ženske kose, niti o rasutim rimama, nego o idealizaciji osjećaja koji ne umiru sa ženom uz koju su vezani (kao što nisu umrli ni Petrarcini vezani uz Lauru), o zbijenosti misli koje su iznjedrile poeziju pitomih urlika. Luko Paljetak je, dakle, suvremeni petrarkist; on je pojmu petrarkizma svojom poezijom, napose zbirkom *Pitomi urlici*, dao novu književnu dimenziju – ljubavnu je poeziju usmjerio novim poetskim stazama, a i te, kao i mnoge druge poetske staze, vode do srca čitatelja. Pjesma se tek u čitatelju može oživotvoriti, a Paljetka će, kao i Petrarca, najbolje razumjeti *kom je znana iskustvom ljubav* (Petrarca, *Kanconijer*, I.).

Bol i pomirenost

Ključni problem i osnovno pitanje koje pjesnik postavlja u ovoj zbirci je – kako prevladati bol, kako pobijediti tugu i u svemu oko sebe opet vidjeti život. Smrt je, naravno, neminovnost od koje nitko neće pobjeći, koju moramo prihvatiti. Mnogi su pjesnici i prije Paljetka naglasili istinu da sa svakim dahom sve što živi udiše i smrt i da je smrt, kako to reče Antun Branko Šimić, *sasma nešto ljudsko* (*Smrt*). Ipak, koliko god čovjek uvjeravao sebe da je smrt prirodna i da onaj tko je od smrtnika rođen mora podnijeti sudbinu smrtnih ljudi, kada dah smrti dotakne naše bližnje, naše voljene, ne možemo lako svladati tugu, ne možemo u svemu vidjeti život jer sve nas podsjeća na prolaznost. Ako pođemo od istine, koju i Crkva naglašava, da je ime svakoga čovjeka zapisano u Božjemu dlanu te da nitko neće propasti ako se prepusti Spasiteljevoj ruci, onda možemo pronaći utjehu. Pjesnik pjesmama pripitomljuje urlike u sebi, stihovima blaži svoju tugu, u njima traži život nadajući se da je u riječ zaključao besmrtnost. Luko Paljetak u pjesmi *Tvoje ime* bilježi:

*(...) dajem snijegu
i vodi tvoje ime, oblacima i voću
i povrću i žutim mravima, svakom brijegu
na kojem sunce zoru potajno čeka noću (...)*

Tako imenovavši sav svijet imenom voljene žene, pjesnik u svemu vidi nju, živu, otjelovljenu, i ona mu progovara: šumom mora, glasom vjetra, cvrkutom ptica, žuborom voda. U tome smislu pjesnik se osjeća dijelom svega jer u svemu je ona – oboje su dijelom svemira, ujedinjeni sa svime što postoji.

Poetski kalendar

Zbirka *Pitomi urlici* poetski je kalendar lijepih dana, provedenih u ljubavi, i tužnih dana, provedenih u samoći. I kada je okružen ljudima, pjesnik nije s njima, s njom je on jer ona je stalno u njegovoj duši. Stoga je ispod pjesama objavljenih u ovoj zbirci autor zapisao datume njihova nastanka – ne bi li naglašavanjem ove vremenske kategorije označio djeliće beskonačnosti u kojima su se misli na Anamariju uobličile u stihove koji

bi ju trebali sačuvati za budućnost, a njega samoga sačuvati u sadašnjosti da bi mogao ukrotiti bol i pred Voljenu izaći vesela lica. Vidjevši život i promotrivši smrt iz neugodne blizine, pjesnik uočava koliko smo mi, ljudi, zaokupljeni ovozemaljskim stvarima zbog kojih rušimo sebe, dajemo se zarobiti, a stvoreni smo za slobodu, za ljepotu, za radost. Stoga, u predzadnjoj pjesmi zbirke, posvećenoj S. S. Kranjčeviću, pjesnik, poput Kranjčevićeva Mojsija, vapi:

*(...) zavedi narod moj, Gospodine, i doma
dovedi ga, i reci da još je lijepa naša
lijepa, da kruh je gorak ondje i skup (...)*

Za sreću, uistinu, nije potrebno puno – to najbolje osjećaju ljudi koji su se suočili s mudrošću. Gubitak onoga što najviše volimo, onoga koga ne možemo istinski nadomjestiti, uči nas da je sve prolazno ili, kako to Petrarca pjeva, zaista je *kratak san na svijetu htijenje svako* (*Kanconijer*, I.). Zašto onda trčati u svijet za kruhom, za boljim životom, kada kruha ima u domovini, a gdje je bolji život od onoga u zagrljaju voljene osobe?! Luko Paljetak je odavno dosegnuo mudrost, a ipak još uči i sebe i druge – i zato piše pjesme, i zato pjeva istinu.

Stanislav BAŠIĆ

Književno stvaralaštvo Radice Leko

**(Književna srijeda u DHK HB, Mostar, 24. ožujka 2021., gošća:
književnica Radica Leko)**

Objaviti prvu knjigu u 56. godini života kao što se to dogodilo Radici Leko s knjigom *Igrarije* (2008.), prema svim uobičajenim kriterijima, nije nimalo obećavajuće. Riječ je, naime, o knjizi u kojoj su skupljeni dramski tekstovi koje je R. Leko pisala za svoju dramsku skupinu u Osnovnoj školi u Posušju, dakle riječ je o knjizi čija se svrha iscrpljivala u pedagoškom ozračju kako je ona, možda i najbolja nastavnica u Posušju, gajila sa svojim učenicima.

Put prema pravom književnom stvaranju Radicu vodi preko obiteljske drame, preko gubitka sina Predraga – Peđe i zbirke pjesama *Mome leptiru* (2008. godine), koja je sva prožeta pitanjima i dubokom tugom. U ovoj zbirci ne treba tražiti neke dobre pjesme jer autorici očito to nije ni padalo napamet, ona je za nju bila pokušaj izlaska iz svoje muke, iz svoje šutnje, iz svoga pucanja od šoka i nemoći, dakle – riječ je o svojevrsnom terapijskom učinku. Komu reći svoju duboku tugu ako ne bijelom papiru, jer drugima je to teško reći jer drugi vole sudjelovati u radosti, a od tuge i tužnih ljudi bježe ili ih zaobilaze.

Radičino polagano otvaranje prema ljudima i prema svijetu rezultiralo je knjigom *Plameni*, objavljenoj 2009. godine, u kojoj se nalaze priče i putopisi, a među tim pričama posebnu cjelinu čine one naslovljene imenom *Asocijacije*, a riječ je o stiliziranim pričama koje joj je pričao njezin suprug Nenad Leko iz svoga ranoga djetinjstva, 50-ih godina prošloga stoljeća. Ove su mi priče od sve literature koju je Radica poslije napisala – najdraže, jer kroz taj dječji govor i sjećanja dana je izvanredna slika teške poratne zbilje u zapadnoj Hercegovini. Riječ je o vremenu u kojemu se događaju i moje *Rane priče*, a oko 2016. godine otkrio sam da se istim vremenom bavi i vrsna knjiga posušskog autora Frane Jukića *Majčine suze, mrva kruva i zericu sira* (2009., Zagreb). Vrijednost Jukićeve knjige je i u tome da ona zahvaća autorova najranija sjećanja, naravno i ona iz Drugog svjetskog rata pa sve do 60-ih godina 20. stoljeća.

Od posuških autora koji su opisali svoja sjećanja na 50-e godine, vrijedi spomenuti dr. Radoslava Marića s turobnom knjigom *Moja polnočka*, također treba istaknuti ime Ićana Ramljaka, a ne zaboraviti niti Slavu Antina Bagu.

Radica Leko, dakle, s knjigom priča *Plameni*, naznačuje svoj budući vrijedni i za prostor zapadne Hercegovine vrlo značajan pripovjedački – prvenstveno romaneskni – opus. Slijede njezini romani: *U Njemačku, brale...* (2011.), *Kruh i igre* (2014.) i *Jeka* (2016. godine), koji zahvaćaju i popunjavaju vrijeme praktično od 1945. godine do godina 21. stoljeća.

Radica Leko ima izvanredan dar zapažanja govora, dar promatranja ljudi, procjene njihova govora i ponašanja, duboki smisao jezičnih ponašanja ljudi, govora šale, ironije, istine, laži, ljudskog idealizma, kao i ljudskog materijalizma. Negdje sam već zapisao, pa ću i ovaj put spomenuti ovo: kada bi neki stranac koji o zapadnoj Hercegovini ne zna ama baš ništa i upitao – *dajte mi nekog svog pisca* – jer od književnika se uvijek najviše učilo – *da upoznam ovaj prostor*, onda bi odabir nesumnjivo pao na Ivana Softu i Radicu Leko pa bi taj namjernik dobio dobru sliku cijeloga 20. stoljeća u zapadnoj Hercegovini.

Kako kod Radice Leko – kao i kod mnogih drugih pisaca – pisanje ima terapijsku vrijednost, jer sami čin pisanja znači potpuno ispunjeno vrijeme, a prestanak pisanja obično prazninu – ona se nakon svojih romana našla – kao i mnogi drugi – u neobranu grožđu. Kako dalje? Tako je u tom međuvremenu napisala basne za djecu pod naslovom *Paška* (2015.) te pripovijest (ili kratki roman) *Ružo, kazat ću ti* te zadnju knjigu kratkih priča *Vako, tako ili nako*, tematikama vezanim za zavičaj i tako se priklanjaju onomu što je pisala u svojim romanima. Prema onomu što sam čuo od autorice, sada radi na knjizi koju bi najbolje bilo označiti imenom – *fantastika s primjesama realnoga, s dosta elemenata mitskoga i legendi*.

Ovo bi bilo u najkraćim mogućim crtama moj *prelet* kroz književno stvaranje Radice Leko; o njezinoj poeziji reći ću u završnom dijelu teksta, a sada bih koju riječ rekao o kontekstu, o problemima književnog stvaranja na području zapadne Hercegovine. Pođimo od današnje vrlo optimistične situacije koja kaže: u Mostaru postoji sjedište DHK Herceg – Bosne koje ima oko 160 članova, Društvo je objavilo isto oko tolikog broja naslova, HKD Napredak u Mostaru, Posušju... isto dosta naslova, Matica hrvatska u Širokom Brigu, Čitluku, Grudama, dosta knjiga, godišnjaka itd., pa bi se moglo reći da ovaj prostor „patri“ od preobilja knjiga i književnih imena. Ne zaboravimo kako je DHK HB osnovano 1993. godine u Neumu (i ja sam jedan od 20-ak osnivača). Situacija u književnosti danas je slična pravoj renesansi ovoga prostora od 90-ih do danas, i to na svim društvenim razinama, privrednoj, sportskoj, itd. Gledano iz 60-ih godina prošloga stoljeća, današnje stanje bilo je nezamislivo, pa riječi čuvenoga TV novinara Gorana Milića: *Obišao sam cijeli svijet, ali takva privatnog poslovanja kao u trokutu Posušje – Grude – Široki Brig, nisam nigdje vidio, zvuče kao iz neke paralelne stvarnosti*.

Pogledajmo sportsku stranu; nije tako davno vrijeme kada je nogomet u zapadnoj Hercegovini u cijelosti bio na razini zonske lige, a u Čirinoj hrvatskoj reprezentaciji koja je 1998. osvojila broncu na Svjetskom prvenstvu, gotovo pola reprezentacije je bilo s ovih prostora; slično je s rukometom jer je RK Izviđač iz Ljubuškog rasadnik igrača za hrvatsku reprezentaciju koja čini svjetski vrh, slično je i s košarkom, da ne govorim o borilačkim sportovima. Tko je, ne tako davno, mogao zamisliti da bi s ovoga prostora mogao postati svjetski poznato ime među frizerima, a činjenica je da to postade mladić iz Gruda koji je na svjetskom natjecanju frizera u Londonu zauzeo 4. mjesto.

Zamislimo situaciju i upitajmo se: Što je mogao A. B. Šimić misliti i zamišljati o svojim rodnim Drinovcima i zapadnoj Hercegovini u Zagrebu, pred svoju smrt, 1925. godine?

On, koji je u zagrebačkoj kazališnoj kavani cijeli dan mogao provesti gladan, uz jedini kapučino, mogao je misliti jedino o tome kako se najesti, dok je njegov otac, dobrostojeći drinovački seljak, mirno jeo svoje dnevne obroke, ljut – vrlo ljut na svog sina jer nije pošao putem koji je on zamislio! A, A. B. Šimić je u Zagrebu gledao kako njegov književno talentirani Drinovčanin umire od gladi jer njega to zanima. Što je A. B. Šimić mogao i misliti 1925. godine, pred samu smrt, o književnom životu na prostoru zapadne Hercegovine? Ništa! Jer, ništa tada nije ni bilo. I, je li A. B. Šimić mogao i pomisliti, da ne kažem sanjati o tome da će jednoga dana, u toj tada jadnoj zapadnoj Hercegovini, u njegovu čast biti uspostavljena redovita godišnja književna manifestacija *Šimićevi susreti*, čiji sam i ja jedan od pokretača? Sasvim sigurno ni to, jer je on sanjao o korici kruha i „zdjelici leće“, kako bi rekao Ujević.

A – briga o djeci nekad i danas. Djecu neki roditelji danas voze automobilima u školu i iz škole kući, pa ima dosjetka kako neka djeca „ne znaju put kući“ jer nikada nisu išli pješke od kuće do škole. Toliko o pedagogiji i odgoju i njihovim radikalnim promjenama u zapadnoj Hercegovini.

Kad sam 1971. godine, nakon diplome na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, nakon dugoga čekanja poslao u Sarajevu, razmišljao o pisanju knjige s naslovom *Književno stvaranje na prostoru zapadne Hercegovine*, na popisu imena našlo ih se vrlo malo. Bili su to: fra Petar Bakula, fra Grgo Martić, braća Antun Branko i Stanislav Šimić, fra Martin Mikulić, Nikola Kordić, iz Sarajeva Veselko Koroman, Nikola Martić, Mile Pešorda, Krešimir Šego, znao sam za Ivana Kordića, u emigraciji za Vinka Grubišića i Lucijana Kordića, tada nisam znao za romanopisca Zvonimira Remetu i... što dalje?

A znamo danas: Blanka Kraljević je u svojoj *Širokobriješkoj čitanci* navela 80-ak imena s prostora Širokog Briga, a Radica Leko i ja u *Književnom Posušju* – 87 imena!

I ovdje bi Goran Milić da se – zamislimo – bavio književnim životom po svijetu, mogao napisati: *Obišao sam cijeli svijet, ali kao na prostoru zapadne Hercegovine, nisam nigdje naišao na tako razvijen književni život!*

Naravno, jedno je pojam književni život, drugo književni kutak, treće književna vriednost. U ovom slučaju pada mi na pamet moguća analogija s teološkim pojmovima – religijski život i vjera, kojima bi u književnosti odgovarali poezija i pjesmotvorstvo. Ako taj kriterij primijenimo na bilo koju književnu udrugu – naravno i na DHK HB, nije teško odgonetnuti da među onima koji se deklariraju vjernicima, ima vrlo malo vjernika; analogno tomu, među mnogim članovima književničke udruge, malo je članova koji zadovoljavaju visoke književničke kriterije. Svima nama, članovima DHK HB, jasno je da Radica Leko spada u onu malobrojnu skupinu.

Nama je svima jasno da se DHK HB održava na teško objašnjiv način, o čemu najbolje svjedoči činjenica davanja honorara članovima Prosudbenog vijeća *Šimićevih susreta*, o čemu sam i sam svjedočio. Naime, za pročitane 33 knjige koje su bile u natječaju za 2018. godinu, dobio sam, teškom mukom, 200 KM, dakle – 800 kuna. Da sam o svakoj toj pročitanoj knjizi napisao recenziju – a mogao sam – za toliki broj, po i danas nepisanom pravilu, dobio bih 10 000 KM odnosno 40 000 kuna. To me navelo da duboko posumnjam da su članovi *Prosudbenog vijeća* mnogih godina unazad – pa i ove godine – doista čitali sve te knjige, a kad je to po svoj prilici tako, onda imam pravo posumnjati i u dodjeljivanje nagrade ili onu koja će ove godine biti dodijeljena.

I, na kraju, istaknuo bih još jednu vrlinu Radice Leko: ona je glavni zagovornik i nositelj projekta *Ikavice* u Posušju, što je rezultiralo i zbornikom tekstova na ikavici: *Reka san ti*.

Još da dodam: osim što je svojim romanima „pokrila“ vrijeme od 1945. godine pa do današnjih dana 21. stoljeća u zapadnoj Hercegovini, ona je objavila knjigu poezije *Nova svitanja* (2011.) koja spada među bolja pjesnička ostvarenja članova DHK HB, a 2018. je objavila knjigu poezije *Izabrane pjesme*, u kojoj su njezine najbolje pjesme, posebno one novije. Njezinu poeziju obilježava snažna emocionalnost i duboka misaonost, trenuci kad se duša i duh objedinjuju i pokušavaju dati ono najbolje od toga zajedništva. Ona je i u poeziji učinila nešto za pamćenje. Njezini stihovi iz pjesme *Rana jesen u selu* (iz knjige poezije *Izabrane pjesme*) koji glase:

„(...)U selu odjekuje mir!
Neobrađena njiva
Ispružena ko jalova kobilu,
Okitila se bijelo cvjetnim korovom... (...)“

ostat će kao pjesnički dokument vremena, a koji govori o ukupnoj hrvatskoj pa i o zapadnohercegovačkoj zabražđenosti u problem koji kaže da je zemlja do jučer bila sve, a danas jedno veliko ništa.

Doprinos u rasvjetljavanju povijesne istine

Neda Rosandić Šarić, *Domovina iznad svega – moj otac Mime Rosandić*, Ogranak Matice hrvatske u Vinkovcima i Ogranak Matice hrvatske u Čitluku, Vinkovci – Čitluk, 2020.

U nakladi Ogranaka Matice hrvatske u Vinkovcima i Čitluku objavljena je nova knjiga *Domovina iznad svega – moj otac Mime Rosandić*, autorice Nede Rosandić Šarić.

Iznimno vrijedna sadržaja, što je vidljivo iz naslovnice čim se knjiga uzme u ruke, jer na njoj se nalazi vrijedna fotografija iz 1948. godine, poput niza drugih fotografija u knjizi, dosad neobjavljenih i javnosti nepoznatih. Na poledini se nalazi govor izrečen u sudnici kada je Mime Rosandić osuđen na smrt. Na klapnama knjige otiskano je dragocjeno pismo svojim kćerima Aneri, Mari i Iki. Samo pojedincima je poznato da je baš to pismo prvi predsjednik Republike Hrvatske Franjo Tuđman čitao u trenucima potrebnih snage, dižući moral svojim najbližim suradnicima i pred velike vojne operacije. To pismo u sebi ima snagu da podigne i odgoji čovjeka. Pisao ga je Mime, svjestan da čini najviše što može za svoju Domovinu. U kazalu imena nalazi se njih 397, od kojih su brojni značajni povijesni likovi.

Predgovor knjizi nadahnuto je napisao Tomislav Jonjić u kojemu je istaknuo: „U šest kratkih rečenica tog pisma sublimiran je život pojedinca, obitelji i naroda. Sve je tamo: roditeljska ljubav, i zavičaj – zbijen u ikavici, ličkoj zvizdi i u onomu neizrecivom toplom ćakanu koji se ne potpisuje imenom, nego nadimkom što ga nosi iz djetinjstva – i ognjište u onome stvarnome i onome metaforičkome, budakovom značenju, i duboki i uzvišeni osjećaj dužnosti i krajnjeg smisla, ali i, pored svega i iznad svega – sloboda.“

U recenziji knjige Maja Runje napisala je: „Knjiga je ovo o velikim junacima. Ali pristup Nede Rosandić Šarić je nepatetičan i racionalan. Uključila je i očevo pismo puno kritika prema vlasti, pisao ga je u Austriji tijekom priprema za pokret. Ali na taj je način, ne pojednostavnjujući, junaštvo učinila i vidljivim. Junaci su, naravno, ponajprije muškarci, oni koji uzimaju naprtnjače, napuštaju Austriju i idu prema Hrvatskoj – bez borbenih vozila, bez ležaja za noći pred njima, bez saveznika. Ali junakinje su i žene, prva je Fina Rosandić, majka. Muža i ne pokušava zadržati, poznaje ga, zna da je rekao da će ići i zna da neće uzmaknuti. Ali i druge žene, one koje u naručju nose svoju sitnu djecu, za ruku vode onu koja tek hodaju, i bez prtljage se ukravaju u stare poluteretne brodove za

put preko oceana. Ali veliki su junaci i hrvatski franjevci, svećenici! U dalekoj i predalekoj Argentini prose kako bi prehranili i odgojili sinove izbjeglica. Djecu uče hrvatskome. I ohrabruju ih da budu snažni, poput roditelja, poput djedova i baka.“

Drugu recenziju potpisuje Anđelko Mijatović, a istu je zaključio riječima: „Neda Rosandić Šarić prikazala je sudbine pojedinca, skupina, pa i djela hrvatskog naroda u godinama nakon Drugog svjetskog rata, u izbjeglištvu i u domovini, i to na osnovi osobnog i obiteljskog sjećanja, dostupne istražne i sudske dokumentacije te dostupne literature. Radi se o doista uspješnom prikazu koji će pridonijeti sagledavanju stradanja devedeset šestorice hrvatskih domoljuba 1948. godine, a i sagledavanju stradanja njihovih obitelji i prijatelja, u borbi za slobodnu Hrvatsku. Autorica je pisala s velikim zalaganjem i s puno ljubavi, zaslužuje svako priznanje i pohvalu. Njezin će rad upotpuniti prazninu u hrvatskoj historiografiji o hrvatskim zbivanjima dvadesetoga stoljeća.“

Čitajući ovu iznimno zanimljivu knjigu, razmišljala sam s koliko ljubavi, strpljivosti i pažnje plemenito srce veze zlatnim koncem na svečanim odorama i nošnjama svaki mali ures koji simbolizira kulturu, tradiciju i identitet naroda. Upravo tako je Neda Rosandić Šarić spomenom na svaki od likova, njihove supruge, djecu, majke, braću, svu obitelj, cijele obiteljske sage, kao i patnju hrvatskog naroda, satkala zlatnim slovima u ovu iznimno vrijednu knjigu *Domovina iznad svega – moj otac Mime Rosandić*.

Prekrasan odabir suradnika, Maja Runje, Anđelko Mijatović i Tomislav Jonjić, dali su dodatnu draž knjizi, a posebno predgovor kojom nas je gospodin Jonjić uveo u dušu knjige. Znam da je gospođa Runje odradila junački posao trudeći se oko rukopisa, ali isto tako, sigurna sam koliko joj je treperilo srce uz sve ove napisane sudbine. Važan je doprinos koji je dao stručnim mišljenjem gospodin Mijatović, kojeg iznimno cijenim, a i sami nakladnici Dražen Švagelj, predsjednik Ogranaka Matice hrvatske u Vinkovcima, i Andrija Stojić, predsjednik Ogranaka Matice hrvatske u Čitluku, imena su koja će podržati knjigu. Svi časni i iznimni ljudi, vrijedni dostojanstva ovog djela. Čast mi je dati barem i mali doprinos da ova knjiga ugleda svjetlo dana.

Neda je napravila veliku stvar dajući doprinos u rasvjetljavanju povijesne istine. Divim joj se kako je stajala poput svjetionika vodeći nas kroz prešućeno vrijeme boli i nije dopustila da njezino svjetlo bude išta drugo osim čiste ljubavi, one koju joj je otac ostavio u naslijeđe. Nedo, od srca Ti hvala!

Uz izraze divljenja, upućujem iskrene čestitke na objavljenoj knjizi *Domovina iznad svega – moj otac Mime Rosandić* i toplo je preporučujem svima na čitanje.

Knjiga će biti dostupna putem Ogranaka Matice hrvatske u Vinkovcima i Čitluku, dostavljena svim većim knjižnicama i institutima, i to potpuno besplatno, po volji same autorice. Čime još jednom potvrđuje ljubav ostavljenu u naslijeđe. Predstavljanje knjige planirano je u ljeto 2021. godine ukoliko bude moguće zbog pandemijskih mjera. Nakon toga, knjiga će biti dostupna u elektroničkoj verziji svima zainteresiranima, određanim stranicama, o čemu će se naknadno informirati javnost.

Lidija PAVLOVIĆ-GRGIĆ

Vrijednost uspomene

Poznata mostarska liječnica i stručnjakinja za radiološku dijagnostiku Zdravka Mila Marjanović, u mirovini se vratila svojoj davnoj ljubavi – poeziji, koju je počela pisati kao dijete. Prikupivši pjesme u kojima je oživjela vlastito odrastanje i uspomene stvorene s unucima, predstavila je svoj književni prvijenac *Gnijezdo ljubavi*, a motiv za objavu ove zbirke poezije za djecu otkrila je u uvodnoj pjesmi *Moje pjesme*:

*Pišem za sve koje volim i koje ću upoznati.
Želim svakom od vas dar dati.
Pjevam o sebi, djetinjstvu, mladosti, sreći i tuzi.
Možda će u stihu sebe naći i drugi.*

Tako se, svojim najmilijima i svima ostalima, približila na osobit način – književnim djelom prožetim njezinim bogatim životnim iskustvom u kojemu je mnogo radosti, ljepote, mudrosti i pozitivnih misli. To će čitatelji zasigurno prepoznati u rimama satkanim jezikom lako razumljivim i djeci i odraslima.

Pjesničke slike oživljuju razigrani, šareni i veseli svijet u kojemu autorica s malenima sjedi u školskoj klupi, nudi im potporu kad život donese teške trenutke i razne izazove, priključuje im se u radostima igre, proživljava s njima prve simpatije, šeće prirodom i uživa u njezinim čarima kroz sva godišnja doba..., a njezine je riječi likovno obogatio mladi i daroviti ilustrator Luka Kraljević.

Autoričine didaktičke i edukativne iskrice na zanimljiv i često duhovit način upućuju mlade u važnost radnih navika, životnih odgovornosti i stečenih znanja (*Prvašić, Jutro, Desna i lijeva strana, Boje semafora, Selice i stanarice*).

No obraćajući se malenima, ne zapostavlja ni važnost zaigranosti koja je i u njezinu stihu vesela i nasmijana, kao u pjesmi *Maskenbal*:

*Kupio mi tata masku s likom psa.
Sada mogu lajati
i ne trebam se zato nikom ispričavati.
Bit ću pas jedan dan i noć,
zato želim na maskenbal poč'.*

Osobite osjećaje nose stihovi posvećeni rodnom gnijezdu iz kojeg čovjek crpi ljubav i čovječnost (što nam kazuju i pjesme *Toplina doma* i *Obiteljski album*) te obitelji u kojoj

značajnu ulogu igraju čuvari topline i vedrine doma, bake i djedovi. Oni svojom ljubavlju i djelima (kako to iščitavamo iz pjesama *Moja baka*, *Dodi, bako, brzo*, *Lukine palačinke* i *Milujem te i kad te ružim*) natkriljuju odrastanje unučadi ostavljajući im u naslijeđe mudrost i sjećanje na kojima će od sebe graditi čovjeka. Tako i Marijanović i danas, živo i emotivno, pamti miris smilja i stare kamene kuće u kojoj je proživjela neke od najljepših dana (*Sjećanje na djeda*) i čula riječi čije svjetlo i danas prati njezin put sada posut unucima, njezinim najvećim blagom.

Zasigurno je autoričino odrastanje u mnogočemu drukčije od onog suvremene djece, ali i onda i sada vrijede ista pravila koja autorica stihom nenametljivo provlači kroz na prvi pogled nevažne svakodnevne zgrade, od šetnje prirodom do čišćenja balkona na kojem su se naselile lastavice. Njezine pjesme i male i velike podsjećaju koliko je važno cijeniti sebe i druge te biti dobro odgojen, pristojan, ljubazan, dobronamjerman i, kako narod kaže, znati red. Takve poruke nose i pjesme *Trešnje*, *Učiteljica* i *Narcisoidna Maja*. Marijanović ukazuje i na vrijednost njegovanja prijateljstava jer nas prijatelji oduševljavaju i uveseljavaju, ali i oplemenjuju i čine boljim ljudima (*Makov blagdan* i *Prijatelj Nikola*).

Posebno mjesto u *Gnijezdu ljubavi* zauzima i motiv vjere koji, kroz svakodnevnicu i blagdanske proslave, odražava sjaj skrušene duše i širinu srca, ali i značaj raznih životnih prigoda za življenje u duhu biblijskih primjera i pouka (*Božićno drvce*, *Božić*, *Uskrs*, *Uskrsno jaje*, *Obiteljski ručak*). Upivši ljepotu svega što je oko nje Bog stvorio, pjesnikinja riječju riše cvjetove, ptice, pahulje i osmijehe onih koji prirodu vole i u njoj uživati znaju (*Proljeće*, *Buđenje prirode*), a ako se pitate gdje je na svijetu najljepše, pročitajte riječi pjesme *Moja domovina*:

*Moja domovina je bajka,
tu me je rodila majka.
Druga zemlja ti može blago dati,
ali ne i ljubav koju rađa mati.*

Autoricu pomalo tišti suvremeni trend odlazaka u inozemstvo ovdašnjih ljudi pritisnutih teretom aktualne bosanskohercegovačke stvarnosti, pa ih poezijom nastoji pozdraviti mirisima zavičaja za kojim svaka duša u tuđini žudi. Mnogi tako u daleke krajeve u srcu ponese i njezin Mostar kroz čije nas je divote provela završnom pjesmom *Vraćam ti se, grade*:

*Volim, grade, ulice tvoje
jer tu su korijeni djedovine moje.
Mostarska bura traži me i prati,
vrati se,
vrati.*

Posvetivši svoje pjesme svojoj obitelji i naraštajima koji dolaze, Marijanović *Gnijezdom ljubavi* poručuje kako se vrijedi boriti za istinske vrijednosti i živjeti ih, ali i kako nikada nije kasno ostvariti svoj san, pogotovo ako, poput ove knjige, teži plemenitu cilju – zapamćenju koje nadahnjuje na ljubav, činjenju dobrih djela i brižljivu čuvanju uspomena na najvažnije i najmilije u našim životima.

Franjo Topić postao član Europske akademije znanosti i umjetnosti

Prof. dr. Franjo Topić s Katoličkog bogoslovnog fakulteta, počasni predsjednik Paneuropske unije BiH i počasni predsjednik HKD "Napredak", na sjednici Senata koja je održana 21. svibnja 2021. godine, postao redovni član Europske akademije znanosti i umjetnosti (Academia Scientiarum et Artium Europaea), u razredu za svjetske religije.

Europska akademija uobičajeno traži mišljenje i preporuke o novom kandidatu od nekih svojih uglednih članova koji poznaju kandidata. Preporuku i mišljenje o prof. Topiću dali su akademici i profesori Asim Kurjak, Velimir Srića, Milan Stanojević, Mehmed Akšamija i Miro Jakovljević, piše N1.

Europska akademija znanosti i umjetnosti je međunarodna akademska organizacija osnovana 1990. godine u Mozartovu gradu Salzburgu, u Austriji, gdje joj je i danas sjedište. Osnivači su nekadašnji bečki nadbiskup i stručnjak za religije, kardinal Franz Koenig, poznati austrijski kirurg kardiolog Felix Unger te njemački politolog i filozof, rektor više sveučilišta, Nikolaus Lobkowicz.

EAZU u svom članstvu ima 34 nobelovca i papu emeritusa Benedikta XVI. (prof. dr. Joseph Ratzinger) te oko 2 000 vrhunskih znanstvenika i umjetnika koji se bave pitanjima s kojima se suočavaju suvremena Europa i svijet. Akademija djeluje kroz konferencije, akademske programe, nagrade koje dodjeljuje uglednim pojedincima, ali i kroz stvaranje međunarodnih mreža znanstvenika i umjetnika posvećenih ideji europskog jedinstva. Jedna od takvih mreža je i Podunavska konferencija, koju Akademija organizira već 12 godina, u suradnji s akademijama znanosti i umjetnosti europskih zemalja. Njezin predsjednik je njemački filozof znanosti, prof. dr. Klaus Mainzer.

Članstvo akademije je organizirano u sedam znanstvenih razreda, i to: humanistika, medicina, umjetnost, prirodne znanosti, društvene znanosti, pravo i ekonomija, tehničke znanosti i znanosti o okolišu i svjetske religije.

Ova akademija je neprofitna organizacija koja se financira sredstvima Europske unije, donacijama tvrtki i privatnim sponzorstvima, pritom ostajući ideološki i politički neo-

visna. Njezina je misija potaknuti interdisciplinarnu suradnju između uglednih znanstvenika svih disciplina, vodećih umjetnika i praktičara upravljanja, a njihova je svrha analizirati važne društvene izazove i pomoći u rješavanju složenih problema i pitanja za dobrobit Europljana.

Novi članovi, među kojima je i prof. dr. Topić, službeno su primljeni u članstvo Akademije na sjednici Senata i bez svečanog zasjedanja, koje je otkazano zbog pandemije koronavirusa, a koje se obično održava u ožujku. Svečani prijam novih članova, ukoliko situacija s pandemijom bude povoljnija, upriličit će se na 32. obljetnici osnivanja Akademije, u ožujku 2022. godine. Članstvo u Europskoj akademiji je priznanje i nagrada za znanstveni i društveni rad prof. Topića.

Prof. dr. Franjo Topić rođen je u Novome Travniku, 13. ožujka 1953. godine, hrvatski je teolog, profesor i društveni djelatnik. Gimnaziju je pohađao u Subotici, za svećenika zaređen 1976. godine, na Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji diplomirao je godinu kasnije, 1977. Na Sveučilištu Gregoriana u Rimu brani doktorsku tezu na talijanskom u prijevodu: "Čovjek pred objavom Boga u misli Hansa Urs Von Balthasara", 1985. godine. Od 1985. na VKT-u u Sarajevu predaje ekumensku teologiju i istočno bogoslovje, ekleziologiju, povijest i nauk religija, povijest i nauk islama, vjerodostojnost kršćanske objave, teološku epistemologiju. Od 1986. do 1996. je tajnik VKT-a i prefekt studija (slično kao dekan). Objavio je na talijanskom doktorat "L'uomo davanti alla rivelazione di Dio nel pensiero di Hans Urs von Balthasar, Herder", Rim 1990. Također je objavio: "Svjedok nade", "Opstanak bosanskohercegovačkih Hrvata", "Čovjek pred objavom Boga u misli Hansa Ursa von Balthasara", "Prilog teologiji ljudskog napretka", "Vjera i kultura i drugo". Urednik je i suurednik nekoliko knjiga. Objavio je više znanstvenih i novinarskih članaka, održao brojna predavanja i tribine te sudjelovao na više simpozija i seminara u zemlji i inozemstvu, od Sarajeva i Zagreba do Rima i New Yorka. Više mu je radova objavljeno i u inozemstvu. Govori talijanski, njemački i engleski, a služi se latinskim i francuskim jezikom.

Obnovitelj je i predsjednik HKD "Napredak" od 1990. do 2019., kad se povukao s mjesta predsjednika. Predsjednik je Paneuropske unije BiH 1995. – 2010., a od 2009. je i član Predsjedništva Međunarodne paneuropske unije i počasni predsjednik PEU-a BiH.

Bio je član Ekumenskog vijeća Biskupske konferencije Hrvatske i BiH. Bio je član Komisije BKJ-a za Međugorje. Bio je član međunarodnog komiteta "Islam u Europi" pri Vijeću biskupskih konferencija Europe (CCEE) i Konferencije protestantskih europskih crkava (KEK) (od 1987. do 2007.). Bio je pročelnik dopisništva "Glasa Koncila" za Vrhbosansku nadbiskupiju (1986. – 2004.). Izabran je u Teološko-povijesnu komisiju za proslavu Velikog jubileja, 2000 godina kršćanstva. Imenovan je 2010. u međunarodnu vatikansku komisiju za Međugorje.

Godine 1995. dodijeljena mu je međunarodna nagrada „Titus Brandsma“ od Međunarodne udruge katoličkog tiska (UCIP). Godine 1995. dobitnik je povelja Srpskog građanskog vijeća, Matice hrvatske, "Napretka" u Beču, Tuzli, Sportskog društva "Napredak". Bio je član Upravnog odbora Kliničkog centra u Sarajevu, Županijskog zavoda za zaštitu kulturnog naslijeđa 2002. – 2006., Odbora za obilježavanje bleiburške tragedije 1995., član Glavnog odbora i tri pododbora za posjeta pape Ivana Pavla II. Sarajevu 1997. godine. Bio je član Uredničkog vijeća "Katoličkog tjednika" i uredništva časopisa "Vrhbosniensia", Znanstvenog vijeća Hrvatskog leksikografskog instituta. Bio

je predsjednik Odbora Vrhbosanske nadbiskupije za Veliki jubilej 2000., član Odbora za 25 godina mostarskog Sveučilišta i član Odbora za proslavu 60 godina sarajevskog Sveučilišta i, na koncu, član Odbora za Papin spomenik u Sarajevu i Odbora za simpozij o 30 godina obnove "Napretka". Papa Benedikt XVI. imenovao je 2011. prof. Topića monsinjorom.

Zasigurno će ovaj bogati opus i ukupna djelatnost prof. dr. Franje Topića moći pridonijeti radu ove eminentne međunarodne organizacije (EAZU), a Katolički bogoslovni fakultet, PEU BiH i HKD "Napredak" s ponosom će istaknuti kako je ovo priznanje – nagrada i ovim institucijama u kojima je djelovao i djeluje prof. Topić.

(Slobodna Bosna)

Darko Juka dobitnik književne nagrade "Dubravko Horvatić"

Ocjenjivački sud Hrvatskoga slova: Najbolje prozno djelo objavljeno u 2020. godini

Darko Juka iz Mostara dobitnik je književne nagrade "Dubravko Horvatić" za najbolje prozno djelo u 2020. godini. Riječ je o uglednom priznanju koje već petnaest godina zaredom dodjeljuje kulturni tjednik *Hrvatsko slovo*, a Juka je ovjenčan prvom nagradom za najbolju prozu objavljenu u tom časopisu u prošloj godini. Nagrađena je njegova potresna priča "Tupi je udarac vratio muk u mračnoj šumi", koja je ulomkom iz knjige "Krikovi sjećanja", objavljene prošle godine u nakladi Matice hrvatske Mostar, u troknjižju s knjigom pjesama "Teštamentum" i zbirkom kolumni "Jukine crtice".

Juki je umjetnički brončani reljef, u sjedištu *Hrvatskoga slova* u Zagrebu, uručio glavni urednik i predsjednik ocjenjivačkoga povjerenstva Stjepan Šešelj.

Inače, "Krikovi sjećanja" snažan su književni zapis, nadahnut dramatičnim sjećanjima danas ostarjeloga Mostarca, preživjeloga sudionika zbivanja s konca Drugoga svjetskog rata i poraća. Djelo baca novo svjetlo na taj dio povijesnih gibanja, ne ostavljajući čitatelja nimalo ravnodušnim prema ijednoj od tada sukobljenih strana. Ova relativno kratka priča, vješto i višedimenzionalno, presijeca ljudsko lice i naličje, čovječnost i predatora u čovjekovoj naravi.

Povjesničar Ivica Šarac knjigu ocjenjuje "atraktivnom i napetom pričom o jednom čudesnom preživljavanju u vremenu kada je ljudski život uistinu malo vrijedio", dok pjesnik Stanko Krnjić zamjećuje kako, "premda je događaja toliko da bi i jedan roman bio uzak za sve njih", Juka "vještim rezovima uspijeva sve njih uklopiti u formu priče". Krnjić zaključuje da "to nije naučeno štivo, to je krik, bol koji se opetovano rađa u glavnom liku priče pa tek onda izlazi kroz glas do javnosti".

Darko Juka (Mostar, 1981.) hrvatski je književnik, novinar, kolumnist, kulturni i društveni djelatnik.

Osim kao autor, Juka je u javnosti osobito prepoznatljiv kao kulturni djelatnik, u prvom redu kao dugogodišnji ravnatelj umjetničke Galerije Aluminij, potom kao urednik i voditelj televizijske emisije "Kulturno, s Darkom Jukom" te autor kolumni u kojima se dotiče kulture, povijesti, politike, ali i društvenih devijacija. Za rad na kulturnome planu, Matica hrvatska Mostar dodijelila mu je Kristalnu maticu "Vjekoslav Šutej" i Veliku povelju zahvalnosti MH Mostar za promociju i afirmaciju kulture u gradu na Neretvi. Živi i djeluje u rodnom gradu.

Ivo MIŠUR

Pet godina od smrti Radoslava Dodiga (2016. – 2021.)

Ove se godine navršava pet godina od smrti Radoslava Dodiga, bosansko-hercegovačkog filologa, arheologa, višestrukog pobjednika *Kviskoteke*, profesora latinskog jezika te skoro doktora znanosti. Skoro, jer mu je gotov doktorski rad ostao neobranjen. Spriječila ga je, naime, jedina stvar koja je to mogla – smrt.

Na arheološkim terenskim istraživanjima surađivao je s brojnim arheolozima kao što su: Đ. Basler, I. Bojanovski, V. Paškvalin, V. Atanacković-Salčić, T. Anđelić te mnogi drugi. Autor je brojnih znanstvenih radova koji su objavljivani u zbornicima i časopisima. Manje poznata epizoda iz njegova života je da je upravo on, kao tadašnji parlamentarni zastupnik, lektorirao Deklaraciju nezavisnosti Bosne i Hercegovine te je ona, nakon njegove jezične intervencije, dobila konačni oblik. Nema smisla nabrajati crtice iz njegova života koje se, s par *klikova* mišem, mogu pronaći na internetu. Teško bi netko iz tih detalja mogao steći približan dojam kakav je to veliki čovjek bio Radoslav Dodig.

Diljem bivše Jugoslavije ljudi pamte višestrukog pobjednika *Kviskoteke*, iznimno popularnog kviza znanja. Novcem koji je osvojio u *Kviskoteci* nije mogao kupiti niti polovnog *fiću*, izjavio je puno godina kasnije. Za razliku od današnjih kvizova, tada se cijenilo znanje, a igralo za prestiž.

Rođen sam prekasno da pamtim slavnu *Kviskoteku*, ali se sjećam Raše, kako smo ga mi zvali, gimnazijskog profesora latinskog jezika. Uza sve ostale afinitete i tu je ulogu profesora iznimno dobro igrao, i to ne samo zbog besprijekornog znanja latinske gramatike.

Na prvi sat latinskog jezika u učionicu je ušetao brkati, stasiti muškarac srednjih godina. U tih prvih četrdeset pet minuta shvatili smo s kime imamo posla. Čovjek je bio, kako se kaže, *hodajuća enciklopedija*. I ne samo to, nego i *hodajući višejezični rječnik*. Zamolio nas je da kažemo prvu riječ koja nam padne na pamet. Netko je od učenika ispalio – *vuk*. Profesor Rašo je na ploči ispisao riječ *vuk* na engleskom, njemačkom, francuskom, španjolskom, portugalskom, latinskom, grčkom, turskom, albanskom i na još nekoliko jezika. Nabranje jedne riječi na deset jezika može zadiviti jednom, nekad i dvaput, a treći put to postaje razmetanje, a Rašo nije bio od tog posla. Ipak nas je nastavio impresionirati tijekom gimnazijskih dana svojim pričama i dosjetljivim humorom.

Kad je netko *ljudina*, čega god se primi to odradi tako da zadivi okolinu. Imao je takav um da je čak najobičnije opaske o nemirnom vladanju učenika pretvarao u nešto što se prepričava generacijama. Jedina koju sam zapamtio je: *Maša jezikom maše!*

Danas mi je žao što ih nisam zapisivao. Kao profesor je bio odgovoran i sklon redu, ali i svjestan naših mogućnosti (granica prolaza na ispitu bila je sedam od trideset bodova).

Iako smo latinski imali samo dvije godine, ostao je, definitivno, jedna od upečatljivijih osoba u mojemu sedamnaestogodišnjem školovanju. Vjerujem da nisam jedini. Iza njega su ostali praznina u životima obitelji i prijatelja, brojna pisana djela, lik na jednoj poštanskoj marki te sjećanje na jednog humanog i iznimnog čovjeka koji je, nadamo se, uspio barem djelomično prenijeti dio tog svog duha na sve nas koji smo ga uspjeli upoznati.

Darko JUKA

Hommage Anđelku Zeleniki

(Govor na pokopnom obredu, 27. travnja 2021.)

Anđelka sam upoznao u njegovoj visokoj životnoj dobi...

Za mene bi, koji me znadu, vjerojatno kazali kako se bolje razumijem s ljudima značajno starijim od sebe. I ne bi pogriješili, jer volim auru mudrosti i staloženosti koju prehodane godina života sobom nose. Upravo su te osobine, uz onu iskrenu ljudsku toplinu, krasile pokojnika s kojim se danas opraštamo. U načelu, nije lako biti u ovoj ulozi, ma koliko njome počašćen bio. U načelu, nije lako pred članovima ožalošćene obitelji govoriti ponad otvorenoga mjesta koje netko lijepo nazva *tihim domom*. U načelu... Ali, danas nije tako...

Rođen 18. travnja 1928. u Mostaru, nakon gimnazije u rodnomu gradu, Visoke filmske škole u Beogradu i tamošnjeg Studija povijesti umjetnosti te poslijediplomskog studija u Dubrovniku, Anđelko Zelenika, kao povjesničar umjetnosti, čitav svoj radni vijek provodi u Regionalnomu zavodu za zaštitu spomenika kulture Hercegovine u Mostaru, Javnoga poduzeća *Urbing* i Zavoda za zaštitu spomenika kulture Herceg-Bosne u Mostaru.

U mnogočemu kao pionir svoje struke, ostavio je neizbrisiv trag u istraživanju, prikupljanju dokumentacije, zaštiti, konzerviranju, obnovi spomenika kulture i njihovu revitaliziranju. Osobito je bio posvećen istraživanju, zaštiti i prikupljanju stručne dokumentacije o stećcima. Bavio se zaštitnim arheološkim istraživanjima, pitanjima istraživanja i zaštite likovnih i srednjovjekovnih spomenika te umjetnosti osmanskoga razdoblja u Hercegovini. Bio je na čelu pothvata obnove i konzerviranja Staroga mosta 1962. / 1963. godine.

Njegovi će kolege, ne dvojim, brižno zbrojiti projekte na kojima je radio, časopise s kojima je surađivao, njegovu opsežnu bibliografiju i kao povjesničara umjetnosti i kao arheologa i kao konzervatora i kao likovnoga kritičara. Ovdje ću, jer je to bila njegova osobna stvaralačka ljubav, ciljano izdvojiti kako je, u ključnih prvih deset godina postojanja, odnosno sve do Domovinskoga rata, bio glavnim i odgovornim urednikom godišnjaka za kulturno-povijesno naslijeđe *Hercegovina* u Mostaru, časopisa koji je neobično volio i kojim nas je osobito zadužio, uloživši sebe u ispravno vrjednovanje naše kulturno-povijesne baštine.

Izdvojio sam *Hercegovinu* zbog one iskre koja bi se javila u njegovu oku kada bismo otvorili tu temu, zbog onoga žara kojim je, do svojega kraja, nastojao zaboravu otrgnuti onu sutinsku baziliku. Ali, neka Anđelko, i ona će uskrsnuti...

Uvršten je u *Leksikon hrvatskih kulturnih, znanstvenih i umjetničkih djelatnika, a o tomu koliko je regionalno cijenjen posvjedočit će sljedeća priznanja:*

- Spomen-plaketa u povodu 15. obljetnice ustroja Saveza društava konzervatora Jugoslavije;
- Jubilarna medalja s diplomom Saveza društava konzervatora Jugoslavije za izvanredan doprinos zaštiti kulturnoga naslijeđa '45. – '75.;
- Zahvalnica u povodu 100. obljetnice ustroja Zemaljskoga muzeja BiH, 1988.;
- Povelja Grada Mostara za zaštitu kulturno-povijesnoga naslijeđa, 2004.;
- Povelja Ministarstva kulture i sporta FBiH za doprinos očuvanju i obnovi kulturno-povijesnoga naslijeđa, 2004.

A to su samo neke od brojnih...

To što je umirovljen 2001., Anđelka je tek neznatno usporilo. On neumorno i uspravno radi i hodi ovim životom svih 20 godina poslije, evo do godine kraja njegova ovozemaljskog puta. No najvrjednije od svega što je u životu radio bila mu je njegova obitelj, 63 godine braka s njegovom Marijom, odrastanje njegovih dviju kćeri i četvero unuka koji ostaju ponosni jer im je bio suprug, otac i brižni djed.

Ja sam ga upoznao unutar tih njegovih godina nakon umirovljenja. Danas, počašćen željom poštovane gđe Marije da ovdje govorim, želim kazati kako sam, na onaj jedini valjan način, bogatiji time što me ovaj čovjek svojim životom dotaknuo.

A ostao sam u obvezi pojasniti zašto danas nije teško govoriti nad njegovim lijesom...

Ovdje smo okupljeni, a pred nama je svećenik i ponad lijesa je križ, jer vjerujemo, jer znademo kako se zemlji vraća tek tijelo... Jer vjerujemo, jer znademo gdje je Anđelko sada i gdje ćemo ga, ako i mi čestito hodili ovim životom, ponovno susresti.

Lako je, dragi ljudi, govoriti kada govorite o veličini. Da ne vjerujemo u ono što rekoh, i ova raka i ovaj grad, ma i ovaj komad hercegovačkoga neba, bili bi pretijesnima za veličinu s kojom se pozdravljamo. Intelektualac, odmjereni gospodin, vrhunski znalac, topla duša – to je bio Anđelko Zelenika i to je naš spomen na njega.

I zato je lako govoriti o njemu i zato je lako poštovati ga.

Neka počiva u miru Božjemu! Amen!

Mr. sc. Matej ŠKARICA

Tragovima ramskog naslijeđa

Uz sjećanje na mr. sc. Pavu Crnjca, svećenika i vrijednog istraživača suvremene hrvatske povijesti

Krajem protekle bremenite 2020. godine napustio nas je Pavao Crnjac, svećenik rodom iz sela Donja Vast u Rami, župa Uzdol. Bio je dugogodišnji rektor u kapeli Corpus Domini na zagrebačkoj Trešnjevci, gdje je ljetos uspio proslaviti pedeset godina svoga aktivnog svećeničkog djelovanja, kao i rada za dobrobit vjerničke zajednice. Brojne duhovničke obveze, nerijetko minimalistički uvjeti za istraživački rad, kao i njegove godine, nisu ga spriječile da piše i objavljuje poučne tekstove koji se tiču prošlosti i naslijeđa Hrvata Prozora – Rame. Rođen je ratne 1942. koja je za Hercegovinu, kao i čitav ramski kraj, bila doista teška godina puna stradalničkih ožiljaka i trauma. Te godine uništen je ramski samostan, prozorska crkva teško oštećena u bombardiranjima, a po svim župama od Doljana, Gračaca, Uzdola do Šćita i Rumboka četnici su pobili više od tisuću i pol nevinih ljudi. Svog oca nije nikada upoznao jer je iste godine, negdje oko Božića, kao pripadnik hrvatsko-talijanskog legionarskog zdruga, poginuo daleko u Rusiji na Istočnom frontu, blizu rijeke Don. Kao brojni hrvatski mladići iz Rame, i njegov otac morao je služiti u vojsci boreći se u stranoj zemlji, daleko od doma. Pokopan je u zajedničkoj grobnici vojnika koji su poginuli u borbama s Crvenom armijom. Tu činjenicu kao svećenik don Pavo saznao je tek mnogo godina kasnije.

Takva obiteljska tragedija, kao i nametnuta šutnja o nemilim događajima koji su pogodili njegov rodni kraj, nagnala ga je da se u zrelijim godinama posveti istraživanju sudbina stotina ramskih ljudi razbacanih po bojištima Europe u razdoblju Drugog svjetskog rata, zahvaćenih sukobom tadašnjih velikih vojnih sila koje su okupirale ovdašnje krajeve. Istražujući sudbine vojnika podrijetlom iz BiH, poglavito ramskih Hrvata, kao i Muslimana, u postrojbama Hrvatske legije na istoku, došao je do brojnih zanimljivih informacija o ulozi hrvatskih područja poput Rame i Hercegovine u vremenu Drugog svjetskog rata te uspostave Nezavisne Države Hrvatske. To je, ujedno, bilo vrijeme jačanja suparničkog partizanskog pokreta u regiji i svekolikih njemačko-talijanskih ofenziva na područje Prozora i Jablanice. Uz vojne, povećavale su se i civilne žrtve; nedužni vjernički puk, seljaci, zemljoradnici. Rama je bila pogođena žestokim oružanim borbama u ljeto 1942. godine između ustaša i partizana, zatim četničkim pokoljem u jesen 1942. te daljnjim borbama za gradić Prozor u zimu 1943. godine. O većini tih događaja nije se poslije u socijalističkoj Jugoslaviji smjelo javno govoriti, a kamoli pisati.

U Rami su tih završnih ratnih godina nastupili glad i nestašica namirnica, a brojna djeca iz obitelji ostala su bez jednog ili oba roditelja. Tadašnje hrvatske županijske vlasti odlučile su ih nekako zbrinuti. Smještena na transport prema sigurnijim hrvatskim kontinentalnim krajevima, ta su djeca odjednom postala i izbjeglice. U svome radu koji je trajao godinama i desetljećima, Crnjac je otkrio kako je te djece, siročadi iz Rame, bilo oko sedam stotina, što je bio poprilično nevjerojatan podatak s obzirom na jedan tako nevelik kraj i zemljopisno podneblje u BiH. Ta su malodobna djeca boravila na prehrani u Zagrebu i široj okolici od 1943. do 1946. godine. Neka od njih ostala su u obiteljima udomitelja u Slavoniji i središnjoj Hrvatskoj, a neka od njih vratila su se u rodnu Ramu gdje su i odrasli na ognjištima koje su u tim ratnim godinama, zbog gladi i neimaštine, morali naglo napustiti.

Krajem proteklog i posebice početkom ovog stoljeća, stvorili su se uvjeti za jedan ozbiljniji istraživački rad na ovom polju. Podatke je trebalo sakupiti, prezentirati na odgovarajući način i, po mogućnosti, ukoričiti. Sav taj trud iziskivao je puno vremena, truda, kao i materijalnih sredstava. Ipak, treba naglasiti kako Crnjac nije nastupao u sklopu određenih institucija, već kao samostalni autor, povremeno kao član zavičajnih udruga, što ga je činilo jednim zanimljivim, ali netipičnim (nesvakidašnjim) autorom. Ponekad se činio usamljen u tom svom nastojanju da osvijetli događanja iz suvremene povijesti, ali pri svakom njegovu pozivu na stručnu suradnju, pojedini su se (koje sada ne treba imenovati, a prepoznat će se) rado odazivali. Može se reći kako je kao autor dugo čekao prikladan trenutak da se posveti pridizanju istine o sudbinama brojnih stradalnika, njihovih životnih ispovijesti te priopći svima različita arhivska zrnca i pripovjedne navode kroz vlastite pisane radove. No nije uvijek nailazio na razumijevanje. Nastavio je istraživati sudbine ratne djece siročadi (Hrvata i Muslimana iz Rame), nakon svih nesretnih povijesnih događanja, zapisujući detalje. Može se reći kako je don Pavao dugo čekao prikladan trenutak da javnosti objavi svoje napore u osvjetljavanju malog, ali bolnog dijela domaće povijesti, koji je dugo bio prešućivan i tumačen samo iz jednog ideološkog kuta. Nastavio je dodatno, negdje od 2009. do 2015. godine, istraživati sudbine djece siročadi nakon svih spomenutih nesretnih povijesnih događanja, došavši do svojevrsnog zaključka kako je naša prošlost, koliko god teška bila, utoliko još nedovoljno poznata, pa i intrigantna – kao što je svojevrsno izjavio njegov zemljak, pisac Rajko Glibo.

Radove je Crnjac objavljivao u različitim medijima, poput portala udruge Ramska zajednica Zagreb, glasila *Rama*, različitih tiskanih i elektroničkih glasila iz BiH i Hrvatske. Njegovu otvorenost pa i svojevrsnu toleranciju pokazivala je i činjenica da je uspješno surađivao s dosta različitim tipovima osobnosti poput povjesničara Zdravka Dizdara i Šimuna Penave, svećenika i teologa don Željka Tanjića, sociologa Ivana Markešića i drugih. Njegovi stručni radovi sadržavali su jednu iskrenu namjeru, slikovitost i kolorit, s osjetnom nostalgijom prema starom kraju, a privlačili su pozornost ne samo ljudi podrijetlom iz Prozora – Rame, Hercegovine (otkud su njegovi preci početkom 20. stoljeća doselili u Ramu), već ijednog dijela zahtjevnije zagrebačke publike. Uglavnom je nastupao autorski samostalno, ali mu nije bilo teško zatražiti pomoć i razmijeniti mišljenja, kako bi što bolje prezentirao svoje nove radove, onda kada je to bilo potrebno. Tako je na tradicionalno Ramsko sijelo u Požegi 2016. godine, prigodom kratkog predstavljanja svoje nove knjige, doveo i troje malodobne dječice u narodnim nošnjama – kako bi okupljenima što bolje predočio uzrast onih malih stradalnika iz vremena Drugog svjetskog rata.

O svojim istraživanjima kao i posjetima mjestima povijesnih zbivanja iz navedenog razdoblja, snimio je i dva dokumentarna filma, a 2015. godine objavio je vrijednu stručnu knjigu pod nazivom „Oteto djetinjstvo: djeca Rame na prehrani u Zagrebu i okolici“. Knjiga je bila predstavljena hrvatskoj javnosti u prepunoj dvorani Vijenac na zagrebačkom Kaptolu. Objavio je i nekoliko knjižica o katoličkoj vjeri i vjerskom odgoju. Zanimljivo, svećenika Pavu Crnjca zanimala je i drevna prošlost Rame, posebice njegova dragog uzdolskog kraja, tamošnje zemljopisne, kao i kulturalne odrednice. Tako je u zadnje vrijeme istraživao i antičku povijest tog gorskog, naizgled neprohodnog područja, posebice Ilire, Slavene, starohrvate; njihove zajednice, kulturu (gromila, stećaka, toponima), naslijeđe i lokalne narodne običaje.

Don Pavao Crnjac ili samo Pavo, kako su ga zvali njegovi prijatelji od milja, bio je jedan je od aktivnih i poštovanih članova zajednice Hrvata Rame u Zagrebu. Trudio se, kad god je mogao, posjetiti sva događanja i manifestacije vezane za ramski kraj, te s drugim svećenicima koncelebrirati na misama u sklopu Ramskih susreta, od Zagreba, Kutine, Požege do drugih mjesta. Ostatak će nam svima u dragom i trajnom sjećanju.

Zvonimir STJEPANOVIĆ

Autorica neslužbene šokačke himne

Povodom 30 godina smrti pjesnikinje Mande Oršolić

Manda Oršolić (24. lipnja 1914. – 20. srpnja 1991.) rođena je u Alilovcima, općina Kaptol, Požeško-slavonska županija. Najveći dio životnog vijeka proživjela je u Županji, zajedno s Antunom (Tucom) Oršolićem, njezinim drugim mužem, koji je poznat po tomu što je sačuvao najstariju nogometnu loptu u Hrvatskoj.

Naša je pjesnikinja provodila i dobro poznavala zadružni, seljački život; orala je, kosila, tovarila stajsko đubrivo, vozila vozove, vodila svoje kućanstvo i pisala pjesme. U jednoj koju je nazvala „Uspomena“, sve to potvrđuje.

Evo dijela te pjesme: *Umorne su moje ruke stare, / One su mnoge njive prekopale, / Al' se ipak pera u'vatile / Kao nekad dok su mlade bile. / Ja uzela pero i papira, / Jer mi moje srce ne da mira.*

Najbolji hrvatski tamburaši (bivši *Zlatni dukati*) objavili su 1990. godine album pod nazivom „Dao bih zlatne dukate“. U njega je skladatelj i aranžer Josip Ivanković uvrstio pjesmu Mande Oršolić „Naša grana ne smije propasti“. Od tada je ova pjesma još snažnije prodisala, postala općepoznata i neslužbenom šokačkom himnom. Županjci su jako ponosni na nju i Mandu Oršolić te tako i svaki festival *Šokačke pisme*, završava riječima te pjesme.

Zanimljivo je nešto kazati o pjesničkoj recepciji, odnosno o snazi uglazbljena teksta. Književnik Miroslav Slavko Mađer je napisao više od dvije tisuće pjesama. Jednom je prigodom rekao da ga, usprkos tolikom broju pjesama, svi pamte po jednoj koja je postala i neslužbenom slavonskom himnom: „I kad umrem, pjevat će Slavonija“ (skladana 1969. godine).

Manda Oršolić je sudionica Šokačkog sijela, Đakovačkih vezova, Vinkovačkih jeseni, Sijela pučkih pisaca u Đeletovcima, nije objavila samostalnu zbirku, pjesme su joj razasute po raznim časopisima i zbornicima, i svi je poznaju po jednoj uglazbljenoj – „Naša grana ne smije propasti“. Evo je u originalu:

*Među Savom i silnim Dunavom,
Uvik nigdi kraj neke granice,
Živili su od vrimena davni
Naši stari Šokci i Šokice.*

*Za drugog su uvijek ratovali
Od Tirola pa do Galicije,
Težačke su kosti ostavljali,
Snivajući ravni Slavonije.*

*Mi volimo Slavoniju svoju.
Kunemo se, nećemo u tuđinu.
Slavonijo, rodni kraju mili,
Ovdi su nam pradedovi bili.*

*Iz grobova naših pradedova
Mlade klice moraju izrasti,
Ovdi ćemo zauvik ostati,
Naša grana ne smije propasti!*

Manda i Antun (Tuca) Oršolić

Akademik Josip Muselimović i Mirko Puljić, rektor Sveučilišta "VITEZ"

Počasno zvanje *doktor znanosti (gradus doctoris honoris causa)* Sveučilišta "VITEZ" uvaženom akademiku Josipu Muselimoviću

„S posebnim zadovoljstvom danas otvaramo *Matičnu knjigu počasnih doktora znanosti* i sretni smo da će, pod rednim brojem jedan, u nju biti upisano časno ime akademika Josipa Muselimovića. Osnovni podaci o našem laureatu i njegovu djelu nalaze se u Izvješću Povjerenstva za dodjelu počasnog doktorata znanosti, koje su potpisala tri sveučilišna profesora, jedna docentica i vrlo poznati i cijenjeni dugogodišnji društveno-politički djelatnik. Uz priznanja navedena u Izvješću, dodat ćemo najnovije vezano za izbor gospodina Muselimovića za redovnog člana Internacionalne akademije znanosti i umjetnosti BiH, nedavno osnovane u Sarajevu.

Impresivan je popis znanstvenih institucija, društvenih, kulturnih i profesionalnih organizacija i udruga čiji je akademik Muselimović aktiv-

ni sudionik, član i/ili nositelj njihovih priznanja. U ime vlasnika kapitala Sveučilišta "VITEZ", obitelji Kafadar, uposlenika, studenata i svoje osobno, izjavljujem da nam imponira činjenica da je naše Sveučilište u skupini respektabilnih institucija kao što su: Društvo književnika BiH, Pen centar BiH, Matica hrvatska, Društvo hrvatskih književnika, HAZU u BiH, Internacionalna akademija znanosti i umjetnosti BiH, Republika Turska, gradovi Mostar i Sarajevo, odvjetničke komore FBiH, RS-a, Hrvatske, Srbije, Crne Gore, Makedonije, Vojvodine i dr., i da nas povezuje uvaženo ime akademika Muselimovića.

Dodjelom ovog počasnog doktorata znanosti Sveučilište "VITEZ" osnažuje svoj ugled i promovira društvenu ulogu i odgovornost. „

(Mirko Puljić, rektor Sveučilišta "VITEZ")